

GEDEON PÉTER

Piaci rend és társadalmi normák

Hayek elmélete a társadalmi evolúcióról

A hayeki szociokulturális evolúció elmélete a piaci rend elemzésének általánosítása. Hayek mind a piaci rend, mind a piaci rend alapzataul szolgáló társadalmi intézmények kialakulását és működését azonos logika alapján magyarázza. Ez a logika az egyéni cselekvések nem szándékolt következményeként értelmezi a spontán rend és a csoportszintű magatartásszabályok kialakulását és fennmaradását. A társadalmi normák magyarázatában a módszertani individualizmus elveinek érvényesítéséért az evolucionista perspektíva feladásával kellene fizetni. Hayek azonban a társadalmi normák magyarázatára is az evolucionista megközelítést alkalmazza, ezért egészíti ki a módszertani individualista megközelítést funkcionalista-evolucionista érvekkel. A szociokulturális evolúció hayeki elmélete példa arra, hogy a módszertani individualizmusra épülő magyarázat és a funkcionalista érvelés nem kizorítja, hanem kiegészíti egymást.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: A13, B25, B52, B53.

Hayek elmélete a szociokulturális evolúcióról Menger evolúciós felfogására épül.¹ Menger volt az, aki a német történeti iskolával való vitában bevezette az új közgazdasági elméletbe a genetikus magyarázat lehetőségét. Menger szerint a gazdasági és társadalmi intézmények kialakulása magyarázható a közgazdaságtan analitikus elméleti fogalmaival. Ez az elméleti levezetés a módszertani individualizmus elvére támaszkodik: az egyéneken túlnyúló társadalmi intézmények létrejöttét az egyéni cselekvések nem szándékolt következményeként értelmezi. Menger szerint lehetséges olyan teória, amely a társadalmi intézményeket egyszerre tekinti az egyéneken túlnyúló társadalmi objektívációként és racionális egyéni döntések eredményeként.² A két állítás azonban csak akkor lehet egyszerre igaz, ha az önérdek által motivált egyéni tevékenységek összekapcsolódásából előálló és az egyéneken túlnyúló intézményeket az egyéni cselekvések nem szándékolt következményeként tekintjük, tehát azt feltételezzük, hogy az egyének olyan társadalmi intézményeket hoznak létre, amelyeknek a kialakítása nem állt szándékukban.³ Az egyé-

* A tanulmány a 2006. szeptember 8-án a Budapesti Corvinus Egyetemen *Hátori Balázs* 60. születésnapja alkalmából rendezett konferencián elhangzott előadás kibővített változata. Köszönettel tartozom *Péter Noémink* és egy névtelen bírálónak a kéziratához fűzött értékes megjegyzéseikért.

¹ Vö. Gray [1984] 16. o., 33. o., O'Brien [1994] 348–349. o.

² Ehhez az összefüggéshez vö. Gedeon [2001], [2004].

³ Az egyének persze tudatosan is létrehozhatnak egyes társadalmi intézményeket, de Hayek elveti azt a lehetőséget, hogy a társadalmi intézmények *rendszere* tudatos tevékenység eredményeként alakul ki. A társadalmi intézmények rendszerei nagyrészt vagy a hagyományon, vagy személytelen mechanizmusok működésén alapulnak, s mindkét esetben kizárhatjuk azt, hogy ezek az intézményi rendszerek tudatos emberi terv megvalósulásai. A társadalmi intézmények tudatos és/vagy spontán kialakulásának dilemmáit, és ezzel összefüggésben a hayeki elméletet elemzi Orthmayr [2002], [2004].

nek nem a közjót keresik akkor, amikor az egyéni cselekvéseket koordináló társadalmi mechanizmusokat hoznak létre, hanem saját érdekeiket követik, de mikromotivációik követése makrostruktúrákat eredményez. Ez a gondolatmenet teremt szoros kapcsolatot a közgazdasági és az evolucionista érvelés között: a makrotársadalmi intézmények alapzata az önérdékkövető egyének mikromotivációiban ragadható meg, és ily módon az egyéni cselekvések nem szándékolt következményeként érthető meg.

Ebből az elméleti perspektívából – mutat rá Ullmann-Margalit – lehetségessé válik a természeti és a létrehozott (artificial) világ mellett egy harmadik entitás, a társadalmi létszféra megragadása. A természet birodalma nem emberi cselekvés és nem emberi terv eredménye, a létrehozott dolgok világában minden emberi cselekvés és emberi terv eredménye, míg végül a társadalom világa emberi cselekvés, de nem emberi terv eredménye. A társadalmi létszféra megragadása ily módon szorosan kötődik ahhoz az evolucionista paradigmához, amely Ullmann-Margalit szóhasználata szerint a „láthatatlan kéz típusú magyarázatokon” alapul (Ullmann-Margalit [1999] 284. o.). Pontosán így értelmezi Hayek Menger nyomán a társadalom és a kultúra fogalmát: „A kultúra nem természetes és nem mesterséges, nem genetikusan átörökített és nem racionálisan megtervezett.” (Hayek [1979] 155. o.)

A láthatatlan kéz típusú magyarázatok azonban két egymástól különböző érveléstípusra oszthatók – mutat rá Ullmann-Margalit [1999] (304. o.). Az egyik típus az *aggregáló*, a másik a *funkcionalista-evolucionista* változat. Az aggregáló megközelítés a társadalmi rendet az egyéni döntések nem szándékolt, spontánul kialakuló következményeként mutatja be. Az egyéni cselekvések spontán összegződése az egyéni cselekvések társadalmi *koordinációját* eredményezi. Erre példa a piac, a pénz és az árrendszer kialakulása és működése. A funkcionalista-evolucionista megközelítés egy társadalmi intézmény fennmaradását a társadalomban betöltött hasznos és sikeres funkciójával igazolja. Példa erre, hogy a piac és a pénz fennmaradása a társadalom általuk lehetővé tett nagyobb gazdasági teljesítőképességével indokolható. A funkcionalista-evolucionista magyarázat alkalmazható az egyéni cselekvések összefüggését koordinációként bemutató aggregáló változatra, de nem csupán erre. Az aggregáló magyarázat ugyanis nemcsak a vizsgált intézmény kialakulását, hanem fennmaradását is levezeti, éppen mert e két megközelítés logikáját azonosként tételezi. A pénz kialakulása és stabilizálódása ugyanannak a folyamatnak a terméke. Ezért a funkcionalista magyarázat igazi terepe azoknak a társadalmi intézményeknek a vizsgálata lesz, amelyek nem írhatók le az aggregáló megközelítés logikájával.

Az egyéni cselekvések összerendeződése valóban nem csupán a koordináció aggregáló logikája mentén mehet végbe: az egyéni cselekvések összefüggését *kooperáció* révén is létre lehet hozni. A kooperáció az egyéni cselekvési szándékok előzetes összeegyeztetését jelenti, és kollektív cselekvést feltételez. Az aggregáló megközelítés nem alkalmas a kooperáció megragadására, hiszen éppen arra a feltételezésre épül, hogy a társadalmi rend nem igényli az egyéni cselekvési szándékok előzetes összeegyeztetését, a társadalmi rend létrejöttéhez elegendő az egyéni mikromotivációk, különös érdekek mozgósító ereje. Ha a láthatatlan kéz típusú magyarázatot a kooperáció problémájára is ki akarjuk terjeszteni, akkor az aggregáló helyett a funkcionalista-evolucionista érveléshez kell folyamodnunk. A funkcionalista megközelítés a társadalmi normák evolúciós magyarázatának egyik lehetséges módja.

Az aggregáló és a funkcionalista-evolucionista magyarázat a piaci rend vizsgálatában összekapcsolódhat, de mégsem lesz azonos. Ezért fel kell tenni a kérdést: „Konvergálnak-e, kiegészítik-e egymást, vagy talán versengenek egymással?” (Ullmann-Margalit [1999] 304. o.)

A Menger által képviselt aggregáló megközelítésben a gazdasági és társadalmi intéz-

mények *kialakulásának és működésének* magyarázata nem különül el egymástól, hanem szükségképpen egybeesik, ugyanaz a strukturális összefüggés az alapja. Ezért lehet képes szerinte a közgazdaságtan történeti folyamatok értelmezésére és evolúciós gondolatmenetek megfogalmazására. Hayek ennek az azonosságnak a felismerését és hangsúlyozását tekinti Menger érdemének.⁴ A *történeti* magyarázat csak azért lehet egyúttal *elméleti*, mert *ugyanazon a logikán* alapul.

„A lényeg itt, amit sokáig – egészen addig, amíg *Carl Menger* meg nem magyarázta – nem értettek meg, az, hogy a társadalmi intézmények eredete, kialakulása és működésmódja lényegében ugyanaz a dolog: az intézmények azért fejlődtek egy adott módon, mert a részek cselekvésének általuk biztosított koordinációja hatékonyabbnak bizonyult, mint más, alternatív intézmények esetében, amelyekkel versenyben álltak és amelyeket kiszorítottak.” (*Hayek* [1995] 296. o.)

Erre a belátásra mind Menger, mind Hayek a piac működésének vizsgálata során jut el. A piac mint az egyéni cselekvéseket anonim módon koordináló intézmény különösen tisztán adja fel azt a kérdést, amit Adam Smith a láthatatlan kéz metaforájával⁵ írt le, s ami Hayek megfogalmazása szerint így hangzik: „... *hogyan* alakul ki rend terv nélkül...” (*Hayek* [1995] 480–481. o.)⁶

Hayeknél, csakúgy mint Mengernél, a szociokulturális evolúció elmélete a piac elméletének *általánosítása*. A hayeki evolúciós elmélet ugyanakkor több vonatkozásban más, mint Menger felfogása: Hayek válaszol az egyéni cselekvések társadalmi beágyazottságának problémájára, kiterjeszti az evolúciós elmélet hatókörét azokra a társadalmi intézményekre, amelyek a piac kialakulásának és működésének előfeltételei, és amelyek létezését Menger az elméleti vizsgálódás szempontjából adottnak vette. Hayek továbbá – szemben Mengerral – a társadalmi intézmények evolúciójának magyarázatakor nem marad meg a módszertani individualizmus keretei között, hanem a csoportszintű szelekció fontosságát hangsúlyozva, a társadalmi változásban funkcionista-holisztikus érvekkel is él.⁷ Ebből adódóan a hayeki evolúciós elmélet két különböző érvelési logikát követ: az aggregáló változat logikáját, amely a vizsgált társadalmi intézmény kialakulását és fennmaradását a módszertani individualizmus keretei között magyarázza, és a funkcionista változat logikáját, amely a vizsgált intézmény fennmaradását annak társadalmi funkciójából vezeti le. Ez utóbbi magyarázathoz azonban nem érhető meg az adott intézmény kialakulása. A funkcionista-evolucionista érvelés nem alkalmas arra, hogy feltárja a vizsgált entitás kialakulásának oksági összefüggéseit.⁸ Egy társadalmi intézmény funkcionista magyarázata ezért összefér az intézmény spontán kialakulásának feltételezésével éppen úgy, mint az adott intézménynek tudatos emberi cselekvés eredményeként való bemutatásával.⁹

⁴ Hayek egyetértően idézi Mengert: „Ez a genetikum elem elválaszthatatlan az elméleti tudományok eszményétől.” (*Hayek* [1995] 297. o.)

⁵ Vannak szerzők, akik szerint a smithi láthatatlan kéz nem metafora, hanem utalás az isteni gondviselés társadalmi szerepére (vö. *Davis* [1989], *Denis* [2001]).

⁶ Továbbá: „...mi módon jöhet létre rend, szabályosság olyan cselekvések hatására, melyekkel a cselekvő személyeknek egészen más volt a céljuk.” (*Hayek* [1995] 293. o.)

⁷ Vö. *Angner* [2002] 711. o., *Beaulier–Prychitko* [2006] 63. o., *Haller* [2000] 549. o.

⁸ „Az evidens, hogy a kérdések két egészen különböző készletével van dolgunk. Következésképpen a nekik megfelelő láthatatlan kéz típusú magyarázatok két teljesen különböző vállalkozást jelentenek: az első arra törekszik, hogy megteremtse *kialakulása* (sajátos módjának) *krónikáját*, a második pedig arra, hogy kimutassa *raisons d'être-jét*.” (*Ullmann-Margalit* [1999] 305. o.)

⁹ „De bármit is mondjon ez a magyarázat, az ily módon magyarázott társadalmi intézmény sokféle módon jöhetett létre. Kialakulhatott úgy, hogy az emberek – Ferguson szavaival – »belebotlottak olyan intézményekbe, amelyek valóban emberi cselekvés eredményei, de nem valamiféle emberi szándék megvalósulásai«. De kialakulhatott valamilyen felvilágosult uralkodó vagy okos bizottság szándékos tervének és gondos

A piaci rendnek mint spontán rendnek a tárgyalásakor Hayek a láthatatlan kéz típusú magyarázat aggregáló változatát követi, de tisztában van azzal, hogy az aggregáló érvelés logikája nem alkalmazható változatlan formában akkor, amikor az evolúciós elméletet a piaci rend feltételeit megteremtő társadalmi intézmények vizsgálatára terjeszti ki.

„...legalább is elképzelhető, hogy a spontán rend kialakulása teljes egészében tudatosan létrehozott szabályokra támaszkodik. A létrejött rend spontán jellegét ezért meg kell különböztetni azoknak a szabályoknak a spontán eredetétől, amelyek ez a rend nyugszik, és lehetséges, hogy az a rend, amelyet még mindig spontánnak tekintenénk, olyan szabályokon nyugszik, amelyek teljes egészében tudatos tervezés eredményei.” (Hayek [1973] 45–46. o.).

Hayek tehát elfogadja, hogy analitikusan különbséget tehetünk a spontán piaci rend és a piaci rend alapjául szolgáló társadalmi normák kialakulásának logikája között, de e különbséget meghatározza, és határok közé zárja be az a törekvése, hogy mindkét megközelítést a láthatatlan kéz típusú magyarázat keretei között tartsa meg. Erre az összefüggésre a későbbiekben még visszatérek.

Piac és társadalmi evolúció

Mivel a hayeki szociokulturális evolúció elmélete a spontán piaci rend elméletének általánosítása, az előbbi megértése előfeltételezi a hayeki piacfelfogás ismeretét (Vanberg [1994] 78. o.).¹⁰ A piac Hayeknél a gazdasági koordináció sajátos eszköze. Az egyes egyének gazdasági tevékenységét a piac az árrendszer révén egyeztetni össze (Hayek [1995] 247. o.). Az árrendszer komplex gazdasági rendszert tesz lehetővé, mert tehermentesíti az egyéneket a gazdasági összefüggések totalitásának ismeretétől. A gazdasági tevékenységek komplexitása (vagy ahogyan a klasszikus politikai gazdaságtan nyelvén mondanánk: a munkamegosztás) növekedhet anélkül, hogy ez a tevékenységet végző egyének teljesítőképességét túlterhelné. A piac az árrendszer révén képes arra, hogy hatékonyan hasznosítsa a társadalomban az egyéneknél szétszórtan létező információt.

E rendszer [az árrendszer – G. P.] legfontosabb vonása, hogy milyen takarékosan bánik az információval, vagyis hogy az egyes résztvevőknek milyen keveset kell tudniuk ahhoz, hogy helyesen cselekedjenek. Sűrített formában, egyfajta szimbólumként, csak a legfontosabb információ továbbítódik, és csak azokhoz, akiket érint.” (Hayek [1995] 248. o.)

Hayek számára nem csupán metafora az, hogy az árrendszer gépezet, telekommunikációs rendszer: az árrendszer teszi lehetővé az egyéni döntések társadalmi koordinációját (Hayek [1995] 249. o.). A piac ily módon képes hasznosítani és aggregálni azt a tudást, amit az egyes egyének önmagukban nem lennének képesek feldolgozni.

A probléma inkább az, hogy miként biztosítsák a társadalom egyes tagjai által ismert erőforrások legjobb hasznosítását olyan célok érdekében, melyek relatív fontosságát csak maguk az egyének ismerik. Röviden: a probléma az, hogy miként hasznosítsák azt a tudást, aminek a maga összességében egyetlen egyén sincs a birtokában.” (Hayek [1995] 242. o.)

Az, hogy a piac képes hasznosítani az egyéneknél keletkező információt, azt is jelenti, hogy a piac *személytelen módon* aggregálja a szétszórt információt: hiszen éppen ezért

kivitelező tevékenységének eredményeként is –, tartós fennmaradásának magyarázata azonban továbbra is evolúciós jellegű láthatatlan kéz típusú magyarázatként jönne számításba.” (Ullmann-Margalit [1997] 188–189. o.)

¹⁰ A hayeki piacfelfogás elemzéséhez, a piac és a társadalmi evolúció elméletének kapcsolatához vö. Kapás [2002], [2003] és Madarász [2005].

tud olyan mennyiségű információt feldolgozni, ami meghaladja az egyes egyének tudatának befogadóképességét. A piac működését ennek megfelelően egyetlen egyén sem képes átlátni. Ha a piac működése az egyének társadalmi koordinációjának tudattalan módja, akkor ebből az is következik, hogy nem lehet az egyének tudatos tevékenységének terméke. Az emberek nem hozhatnak létre tudatosan olyan társadalmi intézményt, amely anonim, és ezért tudattalan módon működik.

„Meg vagyok győződve róla, hogy ha az ármechanizmus tudatos emberi mű lenne, és ha az árváltozásoktól irányított emberek felismernék, hogy döntéseiknek a közvetlenül kitűzött célon túlmutató hatásuk van, úgy az ármechanizmust az emberi elme legnagyobb teljesítményeként ünnepeelnék. Az ármechanizmus kettős szerencsétlensége, hogy egyrészt nem tudatos emberi alkotás, másrészt azok, akiknek a cselekvése irányítja, általában nem tudják, hogy miért teszik azt, amit tesznek.” (Hayek [1995] 249. o.)

A piac működési elvének megértése ezért kényszerítő erővel ad fel egy olyan problémát, amelynek megoldása evolúciós elméleti keretet igényel. A probléma pedig az, hogyan jöhet létre és hogyan működhet a piac mint koordinációs mechanizmus akkor, ha az egyének tudatosan nem törekednek ilyen intézmény létrehozására és nem céljuk az árrendszer működtetése? E probléma azután általánosítható: ugyanez a kérdés nem csupán a piac, hanem más intézmények vonatkozásában is megfogalmazható.

„... épp az a probléma, hogy miként terjeszthető ki az erőforrások hasznosítása olyan területekre, amelyek nem vonhatók egyetlen elme szabályozása alá; vagyis hogy miként lehetünk meg tudatos szabályozás nélkül, hogyan tudjuk az egyént helyes cselekvésre ösztönözni anélkül, hogy megmondanánk neki, mi is ez a helyes dolog.

A probléma, amivel itt szembekerülünk, egyáltalán nem a közgazdaságtan sajátos problémája, hanem szinte minden valóban társadalmi jelenségnél felmerül, így a nyelvnl és legtöbb kulturális örökségünknl is, és valójában minden társadalomtudomány központi elméleti problémáját alkotja.” (Hayek [1995] 249. o.)

Magatartásszabályok *versus* társadalmi rend

A piac működésének elemzése megmutatta, hogy az egyének olyan magatartásszabályokat követnek, amelyek természetével és funkciójával nincsenek tisztában, és nem is kell tisztában lenniük. Az egyéni magatartásszabályok összerendeződéséből kialakuló társadalmi rend természete e vonatkozásban nem különbözik a piac természetétől. Az egyének cselekedeteik során szabályokat követnek, de céljuk nem a cselekedeteik eredményeként előálló társadalmi normarendszer létrehozása.

„... a »szabály« terminust az a kijelentés használja, amellyel leírhatók az egyének magatartásának szabályszerűségei, függetlenül attól, hogy ez a szabály az egyének számára »ismert«-e bármilyen más módon, minthogy rendszerint ennek megfelelően cselekszenek.” (Hayek [1967] 67. o.)

A hayeki elmélet megkülönbözteti az egyéni cselekvések szabályainak rendszerét az egyéni cselekvések társadalmi rendjétől.

„... világossá kell tenni egyfelől egy csoport egyéni tagjainak (vagy bármilyen rend elemeinek) a viselkedését irányító magatartásszabályok rendszerének és másfelől annak a cselekvési sémának vagy rendnek a különbségét, amely ebből a csoport mint egész számára létrejön.” (Hayek [1967] 66. o.)

E megkülönböztetést azért kell megtennünk – érvel Hayek –, mert nem magától értendő az, hogy a társadalmi rend – az egyéni cselekedetek sikeres koordinációja – az egyéni cselekvésekben testet öltő általános szabályok követésének következménye. Lehetségesek olyan általános szabályok, amelyek társadalmi zűrzavart okozhatnak. Egy magatartásszabály ugyanis éppen azért általános, mert az egyének többsége elfogadja magatartásszabálynak. De csupán a szabály vizsgálata mutatja meg, hogy mi lesz érvényesülésének a következménye. Az egyének például követhetik azt a szabályt, ami azt mondja: „Vedd el a másét, ne tiszteld a magántulajdont!”, illetve azt a szabályt, hogy „Ne vedd el a másét, tiszteld a magántulajdont!”. Az előbbi szabály követésének következménye társadalmi káosz – mindenki harca mindenki ellen –, az utóbbi szabály általános betartása viszont társadalmi rendhez vezet.

„Az egyéni magatartásszabályok nem minden rendszere eredményezi a csoporthoz tartozó egyének cselekedeteinek átfogó rendjét; és az, hogy az egyéni magatartásszabályok egy adott rendszere létrehozza-e a cselekvések rendjét, és milyen fajta rendet, azoktól a körülményektől függ, amelyek között az egyének cselekszenek.” (Hayek [1967] 67. o.)

Az egyéni cselekvés magatartásszabályai és e szabályok betartásának következtében előálló társadalmi rend megkülönböztetése mutatja meg a szabályok szelekciójának működési elvét. A szabálykövetés eredményeként előálló társadalmi rend vagy annak hiánya visszahat a szabályok létrejöttére: csak azok a cselekvési szabályok maradhatnak meg általános szabályként, amelyek sikeres társadalmi koordinációhoz vezetnek: a sikertelenek kirostálódnak. E szelekció működése két szinten megy végbe: az egyének és a csoport szintjén. Az egyes cselekvési szabály, amelyeket az egyének követnek, akkor maradhat fenn, ha sikeres koordinációt eredményez a csoport szintjén.

„... a magatartásszabályok genetikai (és nagyrészt kulturális) átadása az egyéntől az egyénhez történik, miközben az, amit a szabályok természetes szelekciójának nevezhetünk, az eredményként adódó csoportrend kisebb vagy nagyobb hatékonyságának az alapján működik.” (Hayek [1967] 67. o.)

A cselekvési szabályok fennmaradása a csoport fennmaradásához kötött: azok a szabályok válogatódnak ki és stabilizálódnak, amelyek sikeresen járulnak hozzá a csoport rendjének fennmaradásához. Az egyéni cselekvés így ráutalt a csoport szintjén képződő rendre, előzetesen feltételezi annak létét, miközben egyúttal létre is hozza azt.

„Nem az egyes elszigetelt egyének mint olyanok cselekedeteinek a szabályossága, hanem a cselekedetek eredményeként adódó átfogó rend az, ami fontos a csoport fennmaradása szempontjából; és az átfogó rend egy bizonyos fajtája azonos módon hozzájárulhat a csoport tagjainak a túléléséhez, bármilyenek is legyenek az egyéni magatartásnak azok a különös szabályai, amelyek ezt előidézik.” (Hayek [1967] 68. o.)

Az egyéni cselekvés egy bizonyos szabálya és az adott szabályt követő cselekvés eredményeként előálló társadalmi rend közötti kapcsolat nem tudatos emberi szándék eredménye, egy adott társadalmi rend nem azért marad fenn, mert az egyéneknek ez a szándékuk.

„Noha a cselekedetek átfogó rendje a megfelelő körülmények között az egyes szabályok által irányított számos egyén cselekvésének közös terméke, az átfogó rend létrehozása természetesen nem az egyéni cselekvés tudatos célja, mivel az egyén semmilyen tudással nem rendelkezik az átfogó rendről, ezért nem annak tudása fogja irányítani az egyéni cselekvést, hogy egy adott pillanatban mire van szükség az átfogó rend megőrzéséhez vagy helyreállításához, hanem egy absztrakt szabály.” (Hayek [1967] 68. o.)

Elegendő, hogy az egyének kövessék azokat az absztrakt magatartákszabályokat, amelyeknek általánosságát tudatlanul hozták létre: a magatartákszabályok elterjedése nem kollektív cselekvés, társadalmi szerződés vagy közmegegyezés eredménye. Az egyéni cselekvések egyéni szabályaiból általános magatartákszabályok emelkednek, választódnak ki. E szabályok értelmét az egyének nem látják át, és nem is kell átlátniuk: a szabályok követése felmenti a cselekvő egyéneket azoknak a konkrét ismereteknek a megszerzésétől, amelyek túlterhelnék tudatukat. De ha ez így van, akkor – csakúgy, mint a piac esetében – ezek a szabályok csak egy spontán evolúciós folyamat termékei lehetnek.

„... az emberi értelem egyáltalán nem elégséges a komplex emberi társadalom valamennyi részletének a felfogására, és értelmünknek ez az alkalmatlansága a komplex társadalom rendjének részletekbe menő kialakítására kényszerít minket, arra, hogy beérjük absztrakt szabályokkal; továbbá nincsen olyan emberi értelem, amely képes volna feltalálni a legmegfelelőbb általános szabályokat, mivel azok a szabályok, amelyek a társadalom növekedési folyamatában jöttek létre, sokkal több próbálkozás tapasztalatát testesítik meg, mint amire bármely egyes elme képes lenne szert tenni.” (Hayek [1967] 88. o.)

A társadalmi rend fennmaradása az adott rendet eredményező magatartákszabályok fennmaradásának következménye. Az egyének azokat a szabályokat követik, amelyek egy csoport szintű történeti szelekciós folyamat eredményeképpen fennmaradtak, vagyis evolúciós értelemben sikeresebbek voltak más szabályegyetteseknél.

„Az egyének fogalma sem lehet arról, mi az az átfogó rend, amely annak az eredménye, hogy betartja a rokoni kapcsolatokat és a házasodást vagy a tulajdon öröklését érintő szabályokat, vagy hogy milyen funkciót szolgál ez az átfogó rend. Mégis, az összes a fajhoz tartozó létező egyén így fog viselkedni, mert az egyének azon csoportjai, amelyek így viselkedtek, kiszorították azokat, amelyek nem ezt tették.” (Hayek [1967] 70. o.)

Az egyéni cselekvés szabályait és az egyéni cselekvések nyomán kialakuló társadalmi rendet egyaránt a külső feltételek rendszeréhez való alkalmazkodás sikere vagy kudarca rostálja ki (Hayek [1967] 68. o.). Az egyéni cselekvési szabályok akkor változnak meg, ha a külső feltételek változása következtében a fennálló általános cselekvési szabály többé már nem hozza létre a társadalmi rendet, vagyis ha a külső feltételek változása megbontja az egyéni cselekvési szabály és a társadalmi rend közötti kapcsolatot. Ekkor az egyének új cselekvési szabályokkal kísérletezhetnek, s az új cselekvési szabályok közül az stabilizálódhat, amelyik új társadalmi rendet eredményez. A változások kiindulópontja ezért a környezethez alkalmazkodó egyének cselekvése marad: a változás alapjául szolgáló variabilitás forrása az egyéni cselekvések változatossága, változtathatósága.¹¹ „A részben eltérő szabályokat követő egyének és csoportok egyidejű létezése biztosítja a hatékonyabb szabályok szelekciójának a lehetőségét.” (Hayek [1958] 236.)

Az evolúciós változás sémája ily módon a környezeti változás → egyéni cselekvés változása → társadalmi rend változása sorrendjét foglalja magában (Hayek [1967] 71. o.). Az egyéni cselekvés és a társadalmi rend közötti kapcsolat azonban nem egyirányú: ugyan minden társadalmi rendet szabálykövető egyéni cselekvések hoznak létre, de a fennálló társadalmi rend meghatározza azt, hogy az egyéni cselekvés mely szabálya válik általánossá és marad fenn, mint ilyen. Csak egy adott társadalmi rend keretébe illeszkedő cselekvési szabály válhat általános cselekvési szabállyá, és azok az egyének maradnak fenn az evolúciós folyamat során, akik egyéni magatartákszabályaikban illeszkednek a csoport szintű szabályokhoz.

¹¹ „... mindig az elemek viselkedésének valamiféle szabályossága hozza létre, a környezettel való kölcsönhatásban, az egész cselekedeteinek egészen eltérő szabályosságát.” (Hayek [1967] 77–78. o.)

„E megfontolások arra hívják fel a figyelmet, hogy magatartásszabályok rendszerei egészként fejlődnek, vagy hogy az evolúció szelekciós folyamata a rendnek mint egésznek a szintjén működik; és az, hogy egy új szabály, összekapcsolódva a csoport összes többi szabályával, és létezésének különös környezeti feltételei között, növeli vagy csökkenti-e a csoportnak mint egésznek a hatékonyságát, attól a rendtől függ, amelyet az ilyen egyéni magatartás hoz létre.” (Hayek [1967] 71. o.)

E szempontok készítetik arra Hayeket, hogy a módszertani individualizmus alapján felépített evolúciós gondolatmeneteket összekapcsolja funkionalista, holisztikus érveléssel. Az egyének sikeres fennmaradása csak akkor lehetséges, ha tevékenységükkel hozzájárulnak a csoport fennmaradásához.

„Ez az ok és okozat közötti kapcsolat valamiféle megfordítását foglalja magában abban az értelemben, hogy a valamilyen renddel bíró struktúrák azért léteznek, mert az elemek azt teszik, ami a rend fennmaradásának a biztosításához szükséges. A »végső ok« vagy »cél«, azaz a részek alkalmazkodása az egész követelményeihez, szükségszerű részévé válik a szóban forgó struktúrák létezésére vonatkozó magyarázatnak: azt a tényt kell megmagyaráznunk, hogy a körülmények folyamánként az elemek úgy viselkednek, hogy ez a magatartás fogja leginkább megőrizni azt az egészet, amelynek megőrzésétől függ az egyének megőrzése, akik ezért nem létezhetnének, ha nem így viselkednének. Ily módon mindaddig teljes mértékben helyénvaló a »teleologikus« magyarázat, amíg nem feltételez egy tudatos tervezőt, hanem csupán azt a felismerést, hogy egy bizonyos struktúra nem tarthatta volna fenn magát, ha cselekvésével nem bizonyos hatásokat idézett volna elő, és hogy azok cselekedetei révén jött létre, akik tevékenységükkel minden egyes fejlődési fokozatban túlsúlyra jutottak.” (Hayek [1967] 77. o.)

A társadalmi rendet az egyéni cselekvések hozzák létre, de a társadalmi rend, éppen mert nem szándékolt cselekvések következménye, nem oldható fel maradék nélkül az egyéni cselekedetekben, hanem olyan, az egyéni cselekvésektől elkülönülő csoportszintű (társadalmi) és ezért önálló mechanizmusként működik, amely egyúttal az egyéni cselekvések szelekcióját is elvégzi, és ezen keresztül tartja fenn önmagát. A társadalmi magatartásszabályok szelekciója a csoport szintjén történik, nem egyéni tevékenység tudatos eredménye.¹²

A hayeki evolúcióelmélet kritikája

A hayeki evolúciós elmélettel szemben megfogalmazott egyik legfontosabb ellenvetés az elmélet módszertani dualizmusára hívja fel a figyelmet. E szerint Hayek két, egymásnak ellentmondó evolúciós elméletet fogalmazott meg, egy a módszertani individualizmusra épülő, valamint egy másik, funkionalista teóriát (Vanberg [1994] 85. o.).¹³ Ez a dualizmus kétféleképpen szüntethető meg: Vanberg az ellentmondás feloldását a módszertani individualizmus nézőpontjának következetes érvényesítésével, Hodgson pedig e nézőpont feladásával, és az egyének feletti strukturális összefüggések hangsúlyozásával véli lehetségesnek.¹⁴

¹² „A csoport szelekció ezért elsődlegesen nem azt választja, amiről az egyének azt tartják, hogy az ő céljaikat szolgálja, vagy amit kívánnak. Ez olyan szokásokat választ, amelyeknek az emberek túlélését segítő kedvező hatásait az egyének nem érzékelik. A csoport ily módon annak érdekében, hogy megnövekedett létszámmal fennmaradhasson, függővé válik attól, hogy tagjai olyan szabályokat tartsanak be, amelyeket nem képesek tudatosan igazolni...” (Hayek [1984] 324. o.) „...a kulturális evolúció teljes mértékben a csoport szelekcióra épül...” (uo. 318. o.)

¹³ Hasonlóképpen fogalmaz Hodgson [1994] (157. o.) és Petsoulas [2001] (64. o.).

¹⁴ „Vanberg és Hodgson különböző megoldásokat ajánl Hayek feltételezett inkonzisztenciájára. Röviden fogalmazva, Vanberg az ontológiai individualizmust pártolja a csoport szelekció hayeki gondolatának a rová-

*Kritika a módszertani individualizmus álláspontjáról
– érvek a csoportszintű szelekció fogalma ellen*

Vanberg rámutat arra, hogy a módszertani individualizmus álláspontjáról a társadalmi változások csupán egyéni döntések eredményeként érthetők meg.¹⁵ A racionális egyének azonban csak olyan döntéseket hoznak, amelyektől önmaguk számára egyénileg kedvező hatásokat várnak. E fogalmi keretben értelmetlen a társadalmi változásokat a csoport szintjén keletkező hatásokból levezetni, hiszen ez az érvelés zárójelbe teszi az egyéneknek a változásokhoz kapcsolódó motivációit. Az alapprobléma az *Olson* [1977] által megfogalmazott kollektív cselekvés paradoxonaként ismert érv alkalmazása a csoportszintű szelekció problémájára. Olson arra hívja fel a figyelmet, hogy egy kollektív cselekvést igénylő pozitív hatás nem jön létre akkor, ha a csoporttagok nem vállalják a kollektív cselekvés költségeit. De miért is vállalnák? A kollektív cselekvés eredményéből őket akkor sem lehet kizárni, ha a kollektív jószág létrehozásában nem vesznek részt. Ha az egyén nem zárható ki a csoportszintű hatás élvezéséből, akkor számára racionális döntés az, hogy nem vesz részt a hatás létrehozatalában, nem vállalja ennek költségeit. Ezért nem jöhet létre olyan csoportszintű hatás, ami nem az egyes egyén, hanem a csoport szintjén kedvező.

„A kulturális szabályok kialakulásának és fennmaradásának elmélete azzal a problémával találja magát szemben, hogy a csoportelőny mint olyan egyszerűen nem magyarázhatja meg azt, hogy a csoporton belül az egyének miért mutatnak ilyen, a csoport számára előnyös magatartási szabályszerűségeket, hiszen adottak a potyautas-magatartásra csábító ösztönzők.” (*Vanberg* [1994] 87. o.)

Hayek tehát következetlen akkor, amikor az egyének és a csoportok szintjén érvényesülő változásokat és hatásokat összemossa egymással (*Vanberg* [1994] 83. o.). Ezért a csoport szintjén jelentkező kedvező hatások beépítése az evolúciós elméletbe téves, mert a csoportszintű kedvező hatásból nem vezethető le annak kialakulása és fennmaradása. Ha funkcionista módon a hatásból vezetjük le a változást, akkor egy körbeforgó érvelés csapdájába esünk, miközben zárójelbe tesszük azt a társadalmi mechanizmust, amelynek a változás valójában köszönhető – érvel *Vanberg–Buchanan* [1988] (139. o.). Ha egy csoportszintű magatartásszabály nem az egyének tudatos cselekvésének eredménye, akkor a szabály pozitív hatásai nem magyarázzák létrejöttét.¹⁶

„... Hayeknek a társadalmi szabályokról a »csoportelőny« terminusaiban megfogalmazott magyarázatát ugyanaz az ellenvetés érheti, mint a funkcionalizmust: a funkcionista érvelésnek, annak érdekében hogy egyáltalán eljusson a magyarázatig, meg kellene határoznia azt a *folymatot*, amelynek révén ésszerűen feltételezhető: az a tény, hogy egy társadalmi séma (szabály, intéz-

sára, míg Hodgson az ontológiai individualizmus rovására tartja fenn Hayek tételét a csoportszelekcióról.” (*Khalil* [1996] 192. o.)

¹⁵ „Módszertani individualizmuson olyan elméletet értek, amely szerint minden társadalmi jelenség (azok struktúrája és változásai) elvileg csupán az egyéneknek – az egyének tulajdonságainak, céljainak és vélekedéseinek – a fogalmaiban magyarázható.” (*Elster* [1982] 453. o.)

¹⁶ „De ha egy szabályt sohasem választanak tudatosan, magyarázhatja-e hatékonysága létezését? Ha így gondolkodunk, akkor semmibe vesszük a fogolydilemma tanulságát: még abban az esetben is, amikor mindenki jobban jár, ha mindenki követi a szabályt, mintha senki sem tartja be azt, a szabály követése nem szükségképpen racionális az egyes egyén számára.” (*Sugden* [1989] 85. o.) „Valóban, hogyan értsük azt az állítást, hogy a társadalmi szabályok kialakulása nem szándékolt következménye annak, hogy az egyének saját egyéni érdekeiket követik, de e szabályok azért maradnak fenn, mert kedvező funkcióval rendelkeznek annak a csoportnak a számára, amelyhez az egyének tartoznak? Miért kellene bárkinek törődnie azzal, mi kedvező a csoportnak, és ki cselekszik ennek megfelelően?” (*Haller* [2000] 549. o.; vö. továbbá *Witt* [1994] 185. o.)

mény) kedvező egy csoport vagy egy társadalmi rendszer számára, hozzájárul a szóban forgó séma (szabály, intézmény) létezéséhez és fennmaradásához.” (Vanberg [1994] 88. o.)¹⁷

A funkcionista magyarázat megmutathatja, miért marad fenn egy társadalmi intézmény, de hallgat az intézmény kialakulásának folyamatáról, hiszen az intézmény által létrehozott hatás nem oka az intézmény kialakulásának, hanem következménye (vö. Heath [1999] 346. o.).

Vanberg úgy érvel, hogy egy csoport szintű kedvező hatást előidéző szabály kétféle módon hozható kapcsolatba a szabály kialakulásával: vagy azt tételezzük fel, hogy a csoportot alkotó egyének felismerik a szabály pozitív következményeit, és ezért egyéni vagy kollektív cselekvéssel létrehozzák a szabályt, vagy azt gondoljuk, hogy létezik egy olyan csoport szintű visszacsatolási mechanizmus, amely az egyéni döntésektől függetlenül hozza létre a csoport szintű pozitív hatást. Egyik feltételezés sem felel meg a hayeki *spontán rend* fogalmának. Az első azért nem, mert a csoport szinten érvényes magatartás-szabály kialakulását *tudatos* egyéni döntésekre vezeti vissza, a második azért nem, mert ugyan megengedi azt, hogy a társadalmi magatartás-szabályt az egyéni cselekvések nem szándékolt következményeként vezessük le, de nem engedi meg azt, hogy e szabály kialakulását az *egyéni* döntésekkel, érdekekkel és motivációkkal hozzuk kapcsolatba. E második esetben a társadalmi szabály kialakulását funkcionista módon csupán egyének feletti mechanizmusok működésével magyarázhatjuk, és ily módon fel kell adnunk a módszertani individualizmust mint elméleti kiindulópontot.

A hayeki érvelés belső ellentmondásossága akkor igazán probléma, ha a funkcionista érvelésnek nincsen evolúcióelméleti hozadéka. Márpedig Vanberg szerint éppen erről van szó: az egyéni cselekvés nem szándékolt következményeire építő evolúciós elmélet számára szükséges és elégséges a társadalmi változásoknak az egyéni döntésekre való visszavezetése (Vanberg [1994] 84–85. o.).¹⁸ Más szóval: Vanberg az evolúciós elméletet az aggregáló magyarázatra kívánja korlátozni, a funkcionista magyarázatot pedig, mivel az nem a módszertani individualizmus talaján áll, száműzni kívánja az elméletből.

Vanberg szerint csoport szintű pozitív hatás két esetben jöhetne létre. Az egyik esetben feltételezzük azt, hogy az egyének a kollektív cselekvés keretében és eredményeként a potyautas-magatartást korlátozó kényszerítő szabályokat hoznak. Ez azonban éppen nem az intézmények spontán evolúcióját, hanem tudatos emberi beavatkozást feltételez, és így ellentétes Hayek álláspontjával.

„Miközben nehéz megértenünk, hogyan működhet egy spontán megoldás, az kétségtől igaz, hogy az emberi csoportokban a csoporton *belüli* korlátok módosítását eredményező tudatos erőfeszítések révén úrrá lehet lenni a potyautas-problémán oly módon, hogy egyénileg kedvezővé tehető a társadalmilag hasznos szokások betartása. Ha azonban a kulturális evolúció elmélete ez utóbbi évrre támaszkodik, akkor ez azt jelentené, hogy jelentős szerepet tulajdonít a szervezett, politikai folyamatoknak, és ez aligha olyan állítás, amelyhez Hayek a csoport szelekció fontosságának hangsúlyozásakor folyamodna.” (Vanberg [1994] 87. o.)

A másik esetben azt feltételezzük, hogy vannak a csoportban olyan egyének, akikre átháríthatók a kollektív cselekvés költségei, vagyis vannak altruisták. Az altruista egyén számára egyénileg kedvezőtlen hatásokkal járó cselekvésre is vállalkozik azért, hogy létrehozza a csoport szintű kedvező hatást. Ha feltételezzük, hogy létezik két csoport,

¹⁷ Hodgson [1993] ebben a tekintetben osztja Vanberg véleményét (168. o.), Beaulier-Prychitko [2006] is úgy véli, hogy Hayek illegitim módon cseréli fel a módszertani individualizmust a funkcionálizmussal (62. o.).

¹⁸ Hasonlóképpen érvel Petsoulas [2001] 64. o.

amelyek között az a különbség, hogy az egyikben vannak, a másikban pedig nincsenek altruista egyének, és ha feltételezzük azt is, hogy bizonyos, a csoport számára kedvező szabályok létrehozásához altruista egyéni döntések szükségesek, akkor azt találjuk, hogy az altruista egyének a saját csoportjukban jobb helyzetbe kerülnek a másik csoport tagjaihoz képest, még akkor is, ha a cselekvés költségeit nekik kell vállalniuk. Az altruista egyéneket nem tartalmazó csoportban ugyanis nem lesznek olyanok, akik létrehoznák a szabályt, így ez a csoport a másikhoz viszonyítva evolúciós hátrányba kerül. A csoportközi összehasonlításban szereshető előnyök azonban nem összemérhetők a csoporton belüli költségekkel. Ha a csoporton belül az altruisták hátrányba kerülnek a többiekhez képest, akik nem vállalták a cselekvés költségeit, de részesülnek annak pozitív következményeiben, akkor nem lesz motivációjuk a csoportszintű pozitív hatás létrehozására (Vanberg [1994] 87. o., Denis [2002] 278. o.). A csoportközi szelekcióra és versenyre való rámutatás nem teszi feleslegessé a csoporton belüli szelekció és verseny magyarázatát: az előbbi nem helyettesítheti az utóbbit. Megérthetjük, hogy a csoportközi versenyben az a csoport, amelyikben vannak altruisták, előnyt élvez az egoistákból álló csoporttal szemben, de ebből még nem következik az, hogy ezt az előnyt a csoporton belül meg lehet szerezni, hogy tehát lesz egyáltalán olyan csoport, amelyen belül az altruista cselekvés megvalósul.

E problémára Becker ajánl a módszertani individualizmus keretei között maradó megoldást. Becker úgy érvel, hogy az altruizmus összeférhet az egyéni érdekekkel. A nem altruista egyéneknek ugyanis érdekükben állhat úgy viselkedni, mintha altruisták lennének, mivel ily módon segíthetik elő az altruisták őket kedvezményező cselekvését. Ha ugyanis a nem altruisták cselekvése jelentősen csökkenti az altruisták fogyasztását/hasznosságát, akkor az altruisták csökkenthetik a nem altruistáknak juttatott transfereiket, és ez a nem altruisták fogyasztásának/hasznosságának csökkenéséhez vezethet ahhoz a helyzethez képest, amelyben a nem altruisták hozzájárulnak az altruisták fogyasztásának/hasznosságának a növekedéséhez, és ezzel lehetővé teszik az altruisták számára, hogy tovább növeljék a nem altruisták fogyasztását/hasznosságát (Becker [1976] 820. o.) Ily módon „... a csoportszelekció modelljei szükségtelenek, mivel az altruista magatartás az egyéni racionalitás következtében is kiválogatódhat” (uo. 818. o.). Becker levezetése is szükségtelennek tekinti a csoportszintű szelekció önálló szintjének feltételezését, hiszen az altruizmus beillesztése a módszertani individualizmus keretei közé kielégítően magyarázza az altruista magatartás fennmaradását a csoportban, és ezen keresztül az altruizusból adódó csoportszintű előnyök kialakulását.

Beckernél az altruista viselkedés fennmaradása részben azon a feltételezésen alapul, hogy az altruista hasznossága nem független a nem altruisták hasznosságától, illetve hogy a nem altruisták racionálisan úgy viselkednek, mintha altruisták lennének, ily módon hozzájárulnak ahhoz, hogy egy csoportban az egyéni viselkedés altruista sajátosságai fennmaradjanak. E modellben mind az altruista, mind az egoista egyén magánjóságok – nem pedig csoportszintű kollektív jóságok – fogyasztásával kapcsolatos hasznosságok alapján kalkulál és dönt. Ezért ez a modell nem megoldás a potyautas-magatartásra, hiszen annak létezésétől eleve eltekint. A csoportszintű magatartásszabályok létrehozása esetében azonban a nem altruista egyén számára éppen az a racionális, ha másképpen viselkedik, mint az altruista, azaz nem vállalja a kollektív cselekvés költségeit, nem teszi cselekvései vezérelvévé az altruista¹⁹ által követett magatartásszabályt. Más szóval, a nem altruista egyén potyautasként viselkedik, és ennek következtében az altruista által követett magatartásszabály nem válik csoportszintű szabállyá, még akkor sem, ha a cso-

¹⁹ Ebben az összefüggésben azt az egyént nevezzük altruistának, aki nem kíván potyautas lenni, és hajlandó magára vállalni a kollektív cselekvés költségeit.

portszintű szabály létrejötte a csoport valamennyi tagjának helyzetét javíthatná a korábbi állapothoz képest. Ezért a beckeri megoldás érvényben hagyja a módszertani individualizmus premisszáiból következő kérdést: hogyan jöhetnek létre csoportszinten érvényes cselekvési szabályok, ha az egyének nem érdekeltek e szabályok létrehozásában?

*Kritika a funkionalista-holisztikus elmélet álláspontjáról
– érvek a csoportszelekció fogalma mellett*

Hodgson, Vanberghez hasonlóan, fenntartja azt az állítást, hogy a hayeki evolúcióelméleti megközelítésben feszültségekkel terhesen kapcsolódik össze a korlátozott célracionálisnak a módszertani individualizmus talaján kialakított fogalma a holisztikusan értelmezett csoportszintű racionalitás fogalmával.

Ha a társadalmi evolúciót az egyénektől elkülönült intézmények szelekciós folyamatoként tekintjük, akkor a csoportszintű racionalitás szintjéhez kapcsolódó problematikát vizsgáljuk. E megközelítésből kiesik az intencionalitás, a célszerű egyéni cselekvés és döntés kérdéseinek elemzése – mondja Hodgson. Ha az egyéni tulajdonságok és diszpozíciók evolúciós fennmaradását a társadalmi intézmények szintjéhez, az e szinten zajló szelekciós folyamatokhoz kötjük, akkor fel kell adnunk a módszertani individualizmus, az egyéni racionalitás meghatározó szerepén alapuló feltételezéseinket. Ha pedig meg kívánjuk őrizni az egyéni döntések meghatározó szerepét a társadalmi evolúciós folyamatok magyarázata során, akkor le kell értékelnünk a társadalmi intézmények és szabályok jelentőségét e folyamatokban (Hodgson [1993] 157–158. o.). Míg tehát Vanberg a módszertani individualizmus fogalmi rendszerének védelmében leválasztja az evolúciós elmületről a csoportszintű szabályok kialakulásának és fennmaradásának problematikáját, addig Hodgson az evolúciós megközelítés védelmében leválasztja a csoportszintű szabályok kialakulásának a kérdését a módszertani individualizmus elméletéről: a csoportszintű szabályok evolúciós magyarázata szerinte nem fér össze a hagyományosan értelmezett módszertani individualizmussal. Ily módon tehát mindkét szerző a módszertani individualizmus és a funkionalizmus-holizmus dichotómiájának érvényességét előfeltételezi: csak míg Vanberg a módszertani individualizmus álláspontjáról az evolúciós gondolatmenet korlátozását javasolja, addig Hodgson a holizmus álláspontjáról az evolucionizmus kiterjesztését és a módszertani individualizmus korlátozását tekinti a jó megoldásnak.

„Így Hayek munkásságában inkonzisztencia található egyrészt az individualista gyökereiből eredő gondolatok, másrészt az evolúciós nézőpont iránti egyre növekvő elkötelezettsége között. Evolúciós kontextusban a módszertani individualizmust vagy újra meg kell határozni, vagy el kell hagyni.” (Hodgson [1993] 157. o.)

Hodgson szerint a csoportszintű változások mechanizmusát nem az egyének szintjén kell keresnünk: a társadalmi szelekció az egyének felett csoportnyomás formájában működik. Ez ad magyarázatot a kollektív cselekvés paradoxonára, a potyautas-problémára, ebből érthető meg az, hogy csoportszintű normák egyéni ösztönözöttség hiányában is létrejöhetnek.

„A kulturális átadás közösségibb és konformistább, mint a genetikai átadás. Amint Robert Boyd és Peter Richerson megmutatta, a konformizmus a potyautas-problémát legyőző kompenzációs mechanizmust biztosít. Következésképpen a potenciális potyautas erős nyomás alatt van azért, hogy ne potyázzon, hanem alkalmazkodjék a csoporthoz. Az átadási folyamat eltérő természete erős érv a kulturális csoportszelekció mellett.” (Hodgson [1993] 173. o.)

Hodgson szerint a hayeki elmélet éppen a módszertani individualizmushoz való kötődése miatt nem képes e megoldás megfogalmazására: Hodgson egyetért Vanberggel abban, hogy a hayeki elmélet csupán az egyéni érdekekkel összhangban lévő magatartásszabályok kialakulását képes tematizálni.

*Kritika a módszertani individualizmus álláspontjáról
– érvek az organicista felfogás ellen*

Vromen nem fogadja el sem Vanberg, sem Hodgson érvelését. Vromen Vanberghez hasonlóan és Hodgsonnal ellentétben úgy tartja, hogy a módszertani individualizmus lehet az evolúciós elmélet szükséges és elégséges elméleti kiindulópontja. Ő azonban Vanberggel ellentétben nem lát ellentmondást a hayeki elméletben. Vromen tehát a Vanberg által megfogalmazott problémát annak eliminálásával oldja meg. A megoldás kulcsa szerte az, hogy Hayek felcserélhetőnek gondolja az egyén-csoport és az elemek-rend fogalmi kettóst: a csoport fogalma ily módon a rend fogalmával helyettesíthető. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi evolúció folyamatában egy csoport felváltása egy másik csoporttal valójában egy rend felváltását jelenti egy másik renddel, tehát a csoport mint egyének összessége akkor is fennmaradhat, ha a rend változik: egyének egy adott csoportja képes egy adott társadalmi rend felszámolására anélkül, hogy önmagát számolná fel. A rend változása ezért – vonja le a következtetést Vromen – továbbra is visszavezethető az egyének tevékenységére, hiszen az egyének a változások megmaradó alanyai és forrásai.

„Ha a »rend« szót kicseréljük a »csoport« kifejezéssel, Hayek állításai kevésbé lesznek talányosak. Ebben az esetben azt, hogy az egyik csoportot felváltja egy másik, úgy érthetjük, hogy az egyik rendet felváltja egy másik rend. E szerint az újraértelmezés szerint a csoportok cseréje a rendek cseréjének nem az egyetlen módja. Egy rend sokféleképpen váltható fel egy másik renddel, e változások közül sok összeegyeztethető azzal az individualista elképzeléssel, hogy az egyének, és nem az egyének csoportjai a felelősek a szabályok kialakulásáért, fennmaradásáért és változásáért.” (Vromen [1995] 172. o.)

A társadalmi rend megváltozása a csoportot alkotó egyének tevékenységének következménye. E változás létrejöhet utánzás és tanulás révén: egy csoport tagjai utánzással vagy tanulással változtathatják meg magatartásszabályaikat, és ily módon hozhatnak létre új, sikeres társadalmi rendet (Vromen [1995] 172–173. o.).

„Hayek azokra a szabályokra összpontosít, amelyek közösek egy csoport egyénei számára. A hangsúlyt a szokásra és a közös hagyományra helyezi. Ebből adódik a kérdés: hogyan jönnek létre a szokás és a közös hagyomány szabályai; azaz, hogyan lehetséges az, hogy egy csoport egyénei ugyanazokat a szabályokat követik? Hayek szerint ez mindenekelőtt az *utánzásnak* köszönhető. Az utánzás az a *replikációs mechanizmus*, amelyen keresztül a szabályok a csoport egyik tagjától a másikhoz továbbítódnak. Az utánzás a tipikus módja annak, ahogyan az egyének elsajátítják a többi csoporttag készségeit.” (Vromen [1995] 170. o.)

A hayeki elméletben a piaci rend kialakulását az egyéni cselekedetek nem szándékolt következményeként kell magyaráznunk: a piaci rend azért jön létre, mert az egyéneknek ez külön-külön érdekükben áll, hasznos. A piaci rend kialakulása feltételezi azt, hogy az egyének gazdasági tranzakcióikat meghatározott magatartásszabályok szerint végzik. Ennyiben igaz Vromen állítása: „A szabályok mint viselkedési hajlamok azért jönnek létre, mert az egymástól kölcsönösen függő egyének felfedezhetik az érdekeiket legjobban szolgáló szabályokat.” (Vromen [1995] 171. o.) A piaci rend alapjául szolgáló társa-

dalmi normák kialakítása azonban nem az aggregálás logikáját követi: e szabályok mint kollektív jószágok lehetnek ugyan kedvezők minden egyes egyén számára, de megsértésükhöz is fűződik egyéni érdek. Ezért a láthatatlan kéz típusú magyarázat kiterjesztése a piaci rendről a társadalmi normákra nem jelentheti a módszertani individualizmus talaján álló aggregáló érvelésmód kiterjesztését is.

E probléma Vromen érvelésében az organicizmus hibás felfogásának formájában jelentkezik. Vromen szerint Hayek nem a funkcionalizmus, hanem az organicista felfogás bűnébe esik. Az organicizmus összefér az egyéni szelekció fogalmával, de elméletileg szükségtelenül korlátozza az egyének közötti interakciók lehetséges módozatainak megragadását azzal, hogy az egyének közötti kapcsolatokat a tiszta koordinációs játék típusára redukálja. Ez azt jelenti, hogy az egyének közötti csoportösszefüggéseket maradék nélkül az egyéni érdek érvényesüléséből vezeti le: az organicizmus felfogásának megfelelően az egyéneket egymásra ráutalt, a kölcsönös kooperációban érdekelt szereplőkként ábrázolja, és ily módon a kooperáció problémáját az egyéni érdekek érvényesüléséből adódó koordináció problémájával azonosítja.²⁰

„De az, hogy Hayek elfogadja Menger álláspontját, miszerint a társadalom és intézményei úgy viszonyulnak egymáshoz, mint ahogyan az organizmus viszonyul szerveihez, ... a kölcsönös függőség lehetséges helyzeteinek szükségtelen és önkényes korlátozásához vezet. Mint látni fogjuk, ez előfeltételezi azt, hogy a kölcsönös függőségnek azok a helyzetei, amelyekben az egyének találják magukat, mindig a tiszta koordinációs játék típusai. Hayek nem vesz tudomást arról a lehetőségéről, hogy az egyének más típusú helyzetek részesei is lehetnek, például a héja-galamb (gyáva nyúl) játékokban vehetnek részt ... az ilyen és ehhez hasonló helyzetekben a szabályok fennmaradhatnak a kulturális evolúció azon »hayeki« folyamataiban, amelyek nem optimálisak a csoport mint egész számára.” (Vromen [1995] 175–176. o.)

Vromen tehát az organicizmus problémájaként fogalmazza újra azt a problémát, amit Vanberg a funkcionalizmus elméleti deficitjeként tárgyalt. Ezzel az interpretációval Vromen egyneműsíti Hayek elméletét, a módszertani individualizmust a hayeki elmélet egyedüli és ellentmondásoktól mentes kiindulópontjaként mutatja fel, az egyéni vagy csoportszelekció dilemmáját kiiktatja az elméletből, az egyéni mikromotivációk és a csoportszintű intézményi változások közötti összefüggések megragadásának elméleti buktatóit a játék-elméleti modellek közötti választás kérdéseként tematizálja, támaszkodva a koordináció és kooperáció integrációs mechanizmusainak fogalmi különbségeire.

A hayeki elméletnek a módszertani individualizmus talaján álló kritikussai a kollektív cselekvés paradoxonának figyelembevételét hiányolják a hayeki evolúciós elméletből. Hayek valóban nem foglalkozik a kollektív cselekvés és az altruizmus problémáival. A hayeki kérdés az volt, létrehozhatnak-e az egyének pusztán saját egyéni érdekeiket követve olyan társadalmi rendet, amely egy korábbiánál kedvezőbb helyzetbe hozza őket? A piaci rend vizsgálata azt igazolja, hogy ez lehetséges, az egyéni érdekek követése az egyének háta mögött, az egyéni cselekvések nem szándékolt következményeként megteremtheti az új – és az egyének számára előnyösebb – társadalmi rendet. A piaci rend kialakulása és működése jól leírható az aggregálás logikájával. Az új társadalmi rend olyan kollektív jószág az egyének számára, amelyet azok egyéni döntések révén hoznak létre, nem pedig kollektív cselekvéssel. Más szóval, a kollektív jószágot létrehozó cse-

²⁰ „Az »organicizmus« kifejezés arra a nézetre utal, amely szerint a részek (itt: az egyének) úgy viszonyulnak az egészhez (itt: a csoporthoz), mint ahogyan a szervek viszonyulnak az organizmushoz. E nézetben nem a szelekció implikált szintje vagy egysége problematikus. Az organicizmus összefér az egyéni szelekcióval. Ami problematikus, az az, hogy a csoporton belül az egyének viszonya egészen más lehet, mint az organizmuson belül a szervek viszonya.” (Vromen [1995] 173–174. o.)

lekvést nem ez a jószág, hanem valamilyen más egyéni haszon motiválja. Ezért elesik a potyautas-probléma, és nem merül fel az altruizmus kérdése sem. A piaci rend azonban ráutalt meghatározott társadalmi magatartásszabályokra. Hayek kiterjeszti a láthatatlan kéz típusú magyarázat alapján álló evolúciós elméletet a társadalmi normák kialakulásának folyamatára. Miért nem marad meg Hayek szociokulturális evolúciós elmélete a módszertani individualizmus által előírt elméleti keretek között, mi teszi szükségessé Hayek számára azt, hogy az egyéni cselekvések szelekciójának kérdését összekösse a csoportszintű szelekció problémájával?

A csoportszintű magatartásszabályok evolúciója nem ragadható meg azzal a módszertani individualizmus keretei között maradó aggregáló magyarázattal, amely jól alkalmazhatónak bizonyult a piaci rend leírására. A csoportszintű szelekció bevezetését a hayeki elméletbe e társadalmi magatartásszabályok evolúciós magyarázata kívánja meg. Ezért nem marad meg Hayek a módszertani individualizmus által előírt elméleti keretek között, ez teszi szükségessé Hayek számára azt, hogy funkcionalista érveléssel kösse össze az egyéni cselekvések szelekciójának és a csoportszintű szelekciónak a kérdését.

Piaci rend és társadalmi intézmények

A piaci rend és a piaci rend alapjául szolgáló intézményesített magatartásszabályok nem azonosak. E megkülönböztetés fontosságában egyetért Vanberg, Hodgson és Vromen.²¹

A piac spontán rend. Működése nem igényli az egyének cselekvési szándékainak előzetes összeegyeztetését, a piac képes az egyének várakozásainak előzetes egyeztetés nélküli összehangolására.

Petsoulas [2001] még ezt a hayeki tételt is vitatja: a piac szerinte nem működhet spontán rendként, mivel a piaci rend csak akkor maradhat fenn, ha a piaci szereplők előzetesen elfogadják, hogy a piac számukra negatív hatásokkal is járhat. A piacon nemcsak meggazdagodni, hanem elszegényedni is lehet. A piaci rend csupán akkor maradhat fenn, ha a veszteseket kompenzálják, és így nem fordulnak a piac ellen. A piaci rend ezért nem spontán módon, hanem állami beavatkozás révén stabilizálja önmagát.

„A piaci rend valójában csak addig maradhat fenn, amíg a résztvevők akarják és képesek elfogadni gyakran kellemetlen következményeit. Ha a piaci rend kellemetlen következményeinek előzetes elfogadása a piac létezésének feltétele, akkor aligha állítható az, hogy a piaci rend *spontán módon* fenntartható. ... Ezért arra a következtetésre jutunk, hogy a katallaxia *rendje* aligha tekinthető spontánnak: ez nem csupán a kellemetlen következmények kilátásainak a résztvevők részéről való előzetes belenyugvásától függ, hanem azokban az esetekben, amikor ezek a következmények a teljes depriváció formáját öltik, tudatos állami cselekvést is igényel.” (*Petsoulas* [2001] 60. o.)

Ez az érvelés azonban nem tesz különbséget a piaci rend és a piaci rend alapzataul szolgáló intézmények között. A piaci rendet létrehozó egyéneknek nem a piaci rend létrehozásában és fenntartásában kell megállapodniuk, hanem a piaci rend feltételül szolgáló intézményeket, mindenekelőtt a magántulajdont és a szerződések betartásával kapcsolatos szabályokat kell elfogadniuk. Ha e szabályokat a cselekvő egyének betartják, akkor a piaci rend spontán módon kialakulhat és fenn is maradhat – a piaci rend spontán módon létrejön és fenntartja magát, ha a működéséhez szükséges társadalmi intézmények létrejönnek és működnek. Az állami beavatkozás, legyen ez a piaci rend szabályainak garantálása vagy a piaci jövedelmek újraelosztása, már fogalmilag előfeltételezi a piaci rend létezését.

²¹ Vö. Vanberg [1994] 77. o., Hodgson [1993] 176. o., Vromen [1995] 165. o.

A piaci rendben az egyéni cselekvések kooperáció nélküli koordinálása megy végbe. A spontán rend működése azonban érvényes társadalmi magatartákszabályok meglétét is feltételezi. Hogyan jönnek létre ezek a spontán rend működéséhez szükséges szabályok? Ugyanúgy, mint a spontán rend, vagy más módon?

Láttuk, Hayek megkülönbözteti ugyan a piaci rend és a csoportszintű magatartákszabályok kialakulásának folyamatát, de mindkettőt a láthatatlan kéz típusú magyarázat keretein belül tárgyalja.²² A piaci rend és a piaci rend alapzatául szolgáló magatartákszabályok, társadalmi intézmények megkülönböztetése azonban egyúttal a társadalmi integráció két, egymástól különböző típusának a megkülönböztetését is jelenti. A piaci rend az egyéni cselekvések kooperáció nélküli koordinációjára, míg a társadalmi cselekvési normák működése az egyéni cselekvők kooperációjára épül. A koordináció az egyéni cselekvések anoním mechanizmusok révén létrehozott összerendeződése. Az árrendszer ilyen koordinációs mechanizmus. A kooperáció az egyéni szándékok érvényes társadalmi normák révén történő előzetes összeegyeztetése. A magántulajdon és a szerződések tiszteletben tartása ilyen kooperációs norma. A piaci rend mint egy társadalmi koordinációs folyamat eredménye ráutalt a magántulajdon és a szerződések tiszteletben tartását kimondó társadalmi normákra. Hayeknél mind a piaci rend, mind az annak alapzatául szolgáló társadalmi normák kialakulása evolúciós folyamat eredménye. De ha a koordináció és a kooperáció két eltérő társadalmi integrációs mechanizmus, akkor evolúciójuk logikája és magyarázata lehet-e azonos?

Ullmann-Margalit [1997], [1999] felhívja a figyelmet arra, hogy a koordináció és kooperáció esetében másképpen kapcsolódik össze a társadalmi rend kialakulásának és fennmaradásának folyamata. Mind a piaci rend, mind a társadalmi normák kialakulása magyarázható evolúciós módon, értelmezhető az egyéni cselekvések nem szándékolt következményeként, de míg az első esetben maradhatunk a módszertani individualizmus talaján, addig a második esetben, ha fenntartjuk a láthatatlan kéz típusú magyarázat érvényességét, akkor funkcionalista érvelésre kényszerülünk.

Vanberg és Buchanan is rámutat a koordináció és kooperáció fogalmi különbségére, illetve arra, hogy Hayek nem tisztázza e két integrációs mechanizmus különbségét akkor, amikor alkalmazhatónak véli és ezzel kiterjeszti a láthatatlan kéz típusú magyarázatot a társadalmi normák kialakulásának a problémájára.

„A spontán rend elméleti tradíciójának a szabályok és intézmények problematikájára vonatkozó analitikus megközelítése bizonyos kétértelműséget tartalmaz, olyan kétértelműséget, amely az interakciós problémák két eltérő fajtája, nevezetesen a modern játékelmélet terminológiája szerint a *koordinációs problémák és a fogolydilemma problémái* közötti különbségtéves kudarcból fakad. Ez a tradíció – David Hume-tól Carl Mengeren keresztül F. A. Hayekig – hajlik arra, hogy úgy érveljen, mintha a koordináció típusú szabályokra alkalmazott magyarázat általánosítható volna a szabályok más fajtáira is, beleértve a fogolydilemma típusú szabályokat.” (*Vanberg–Buchanan* [1988] 143. o.)

²² „Valójában Hayek elmélete a kulturális evolúcióról többféle dolgot szándékozik véghez vinni. Először, azt állítja, hogy a szabályok és az intézmények olyan versenyszelekciónak vannak alávetve, amely hasonló a közönséges piacokon végbemenő versenyszelekcióhoz. Ily módon Hayek »az evolúció és a spontán rend ikerfogalmairól« beszélni, azt állítja, hogy az alkotmányossági szint alatti piaci folyamatokra vonatkozó érvelés kiterjeszthető az alkotmányos szinten történő változási folyamatra. Úgy tűnik, Hayek azt állítja, hogy elmélete a kulturális evolúcióról ugyanarra a magyarázó logikára épül, mint a piaci spontán rend individualisztikus elmélete. Ez utóbbi azt mutatja meg, hogyan magyarázhatók meg azok az előnyös társadalmi intézmények, amelyeket csábító lenne tudatos tervezés eredményeként magyarázni, azoknak az egyéneknek az interakcióból származó nem szándékolt következményeként, akik csupán néhány általános szabály által vezetettve egymástól elkülönülten követik saját érdekeiket.” (*Van Den Hauwe* [1998] 99. o.)

Vanberg szerint, mivel a társadalmi normák (csoportszintű cselekvési szabályok) létrejötte kooperációt, az egyének szándékainak előzetes egyeztetését feltételezi, a piac működésének feltételét képező magatartásszabályok kialakulása és működése – a hayeki felfogástól eltérően – más logikát követ, mint a piac kialakulása és működése. A társadalmi normák kialakulásának és fennmaradásának a problémája nem tárgyalható a koordinációs problémák logikája alapján.²³

„Arról azonban nem szabad megfeledkeznünk, hogy a piacokon *belüli* spontán koordináció és a piacok jogi-intézményi keretének a kikényszerítése két különböző probléma. A spontán piaci koordináció fogalma nagyon jól összekapcsolható az intézményi keretre vonatkozó »konstruktivistább« nézettel.” (Vanberg–Buchanan [1988] 154. o.)

Ezért mind Menger, mind Hayek téved, amikor azt gondolják, hogy a piaci rend magyarázatának logikája alkalmazható a társadalmi normák kialakulásának folyamatára.

„Mengernek a »pénz eredetéről« adott magyarázata, amelyre rendszerint úgy hivatkoznak, mint a szabályok és intézmények láthatatlan kéz típusú magyarázatának *a* paradigmaticus példájára, nyilvánvalóan egy koordináció típusú problémával foglalkozik, és közvetlenül kevésbé kapcsolódik a fogolydilemma típusú szabályokhoz. Ezért félrevezető válogatás nélkül – mint ahogyan Menger teszi – egy kalap alá venni olyan jelenségeket, mint a jog, a nyelv, az állam, a pénz és a piac, mintha ezek ugyanolyan típusú magyarázatot igénylő problémák lennének. Végül ugyanez a kritika vonatkozik F. A. Hayekra, amikor »az olyan hasznos intézmények, mint a nyelv, az erkölcs, a jog, az írásbeliség vagy a pénz« spontán kialakulásáról beszél, implicit módon sugallva e listával azt, hogy az erkölcsi szabályok kialakulását ugyanolyan módon lehet megmagyarázni, mint a nyelv vagy a pénz kialakulását.” (Vanberg–Buchanan [1988] 144. o.)

E különbség a spontán rend spontaneitását is megkérdőjelezi – érvel Petsoulas. A spontán piaci rend kialakulása visszavezethető egyéni ösztönzőkre, a piaci csere rendjének kialakulása ezért nem ütközik bele a potyautas-problémába, de fenntartása igen, mivel ez feltételezi olyan társadalmi normák betartását, amelyek megszegése egyénileg kifizetődő, és ezért betartásuk csak intézményesített erőszakkal, azaz az állam révén kényszeríthető ki. Más szóval, a csoportszintű magatartásszabályokra ráutalt spontán rend nem lehet önfenntartó.

„Az általános probléma, amelyet Hayeknek az államról vallott nézetein keresztül mutattunk be, a következő: ha az erkölcsös magatartás (*just conduct*) kialakult szabályait egy olyan külső szereplőnek kell kikényszerítenie, mint amilyen az állam, akkor nem állíthatjuk, hogy a spontán rend *önfenntartó* ... Úgy tűnik, Hayeknél feszültség van az erkölcsös magatartás kialakulásának evolúciós magyarázata és e szabályok állami *kikényszerítésére* vonatkozó igény hangsúlyozása között.” (Petsoulas [2001] 68. o.)

Kérdéses azonban, hogy helyes-e a spontán rend és e rendet megalapozó társadalmi normák megkülönböztetésére rávetíteni a kialakulás és fennmaradás dichotómiáját? Ha a piaci rend kialakulását önmagában vizsgáljuk, akkor a kialakulás és fennmaradás egyaránt a piaci cserében részt vevő egyének önérdékkövetésének eredményeként vezethető

²³ Hasonlóan vélekedik Haller: „Az olyan társadalmi intézmények azonban, mint a jog és az állam, egy speciális értelemben nem tervezettek: olyan szabályokat vagy megegyezéseket (*arrangements*) foglalnak magukban, amelyeket nem terveztek meg, hanem a szokásokból importálták azok, akik végrehajtásukat először kikényszerítették. Ezek az intézmények ugyanúgy nem tervezetlenek, mint a pénz vagy a súlyok és a mértékek, azaz nem az emberek stratégiai interakcióinak nem szándékolt következményei. Ezeket azért gondolták ki és vezették be, hogy egy előzetesen eltervezett társadalmi rend állapotát valósítsák meg. Ezért a láthatatlan kéz típusú magyarázatok nem adhatnak számot létezésükről.” (Haller [2000] 555. o.; vö. továbbá: Bianchi [1994] 248. o.)

le. Ha beláttuk, hogy a piaci rend a racionális egyének cselekedeteinek nem szándékolt következménye, akkor azt is beláttuk, hogy a piac önfenntartó rendszer – nem kollektív cselekvés, hanem tudattalan társadalmi koordináció eredménye, így nem terhelt a potyautas-problémával. Más a helyzet a piaci rendet fenntartó társadalmi normák, azaz a csoportszintű magatartásszabályok esetében. E normák kialakulása és fennmaradása egyaránt felveti a potyautas-problémát vagy a fogolydilemmát, azt nevezetesen, hogy minden egyes egyének érdekében áll az, hogy mindenki más betartsa a társadalmi normákat, miközben ő megszegi azokat. A dilemma ebben az esetben azonban nem csupán a fennmaradás, hanem a kialakulás vonatkozásában is fennáll.

Tegyük mindehhez hozzá, hogy Hayek kiterjeszti ugyan a láthatatlan kéz típusú magyarázatot a társadalmi normák kialakulásának problémájára, de nem azonosítja a piaci rendet a csoportszintű magatartásszabályok rendjével, ez utóbbi esetében – Ullmann-Margalit szóhasználatát követve – nem aggregáló, hanem funkcionalista érveléssel él. Vanberg helyteleníti, hogy Hayek az intézményi kiválasztódás kritériumait elvlasztja az individuális hasznok és károk mércéjétől, és ily módon nem individualista kritériumok felvételére kényszerül, pedig Hayek következetes saját felfogásához, amikor ezt teszi. Ha a társadalmilag érvényes magatartásnormák kialakulása, fennmaradása és változása az egyéni cselekedetek nem szándékolt következménye, akkor ez a következmény, legyen hasznos vagy káros az egyén számára, nem befolyásolja az egyéneket cselekedeteikben: nem azért cselekszenek, mert e cselekvés következményeként előálló intézményi változás számukra kedvező. Ha tehát a társadalmi magatartásszabályok változásait a módszertani individualizmus követelményeinek eleget téve az egyéni költség–haszonkalkulációra épülő egyéni cselekvési motivációkra vezetnénk vissza, akkor fel kellene adnunk a társadalmi változásnak az egyéni cselekvések nem szándékolt következményeként értelmezett fogalmát. Vanberg éppen ezt az utat választja: az elméleti probléma számára az, hogyan lehetséges a társadalmi normák kialakulásának vizsgálata során megőrizni a módszertani individualizmus elveit, és egyúttal feladni az aggregáló érvelést – amely, mint láttuk, nem alkalmas a társadalmi normák kialakulásának magyarázatára –, és ily módon elkerülni azt, hogy a funkcionalista-evolucionista magyarázat terepére tévedjünk.²⁴

A módszertani individualizmus álláspontjáról tehát a kérdés az, ha az egyéni cselekvésnek nem célja csoportszintű magatartásszabályok létrehozása, akkor hogyan jöhetnek létre egyáltalán e szabályok?²⁵

Kétségtelen, hogy a piaci rend alapjául szolgáló magatartásszabályok kialakulása annyiban eltér a piaci rend kialakulásától, amennyiben az utóbbi esetében a pénz és az árrendszer kialakulásához vezető egyéni cselekvések a cselekvésekből származó közvetlen egyéni haszon motiválja, míg az előbbi esetben azt tételezzük fel, hogy az általános magatartásszabályokat létrehozó egyéni cselekvéseknek nincsen ilyen motivációjuk: az egyének olyan csoportszintű szabályokat hoznak létre, amelyek megsértése érdekükben áll. E probléma megoldására vezet be Hayek az elméletbe a csoportszintű szelekció

²⁴ Vanberg tehát egyetért Elsterrel abban, hogy a módszertani individualizmus a társadalmi jelenségek egyedül helyes elemzési módja. Elster a módszertani individualizmus talajáról érvelve kizárja a funkcionalizmust a társadalomtudományi magyarázatok köréből. „...A társadalomtudományok az egyéni cselekvések szintjén széles körben használják az intencionális elemzést. A funkcionalista elemzésnek azonban nincsen helye a társadalomtudományokban, mert a természetes szelekció elméletének nincsen szociológiai analógiája. ... A társadalomtudományok számára az oksági-intencionális magyarázat keveréke a megfelelő paradigma – az egyéni cselekedetek intencionális megértése és e cselekedetek kölcsönhatásainak oksági magyarázata.” (Elster [1982] 463. o.)

²⁵ „Miközben az erkölcsi rend által létrehozott általános előnyök eléggé magától értetődőek, az már sokkal kevésbé magától értetődő, hogy az önérdék racionális követésének hogyan kellene előidéznie olyan magatartást, amelyet ez a rend kíván.” (Vanberg–Buchanan [1988] 138. o.)

fogalmára támaszkodó funkcionista-holisztikus érvelést. Ez a magyarázat éppen azért nem terhelt a kollektív cselekvés paradoxonával, mert nem tartja meg a módszertani individualizmus keretei között a piaci rendet alátámasztó magatartásszabályok kialakulásának és működésének magyarázatát. A funkcionista-holisztikus evolúcióelméleti érvelés úgy kerüli ki a potyautas-problémát, hogy a csoportszintű magatartásszabályok *kialakulását és fennmaradását az egyének feletti* csoportszintű nyomás feltételezésére támaszkodva magyarázza. Hayek a motivációs problémát, nevezetesen azt, hogy mi készteti az egyéneket a társadalmi magatartásszabályok számukra közvetlenül nem kedvező elfogadására, betartására, a tradícióra, a csoportnyomásra és megtorlásra, azaz a csoportszintű szelekcióra hivatkozó funkcionista-holisztikus érveléssel semlegesíti.²⁶ Ily módon sem a társadalmi normák kialakulása, sem a fennmaradása nem terhelt a kollektív cselekvés paradoxonával.²⁷ A csoportszintű szabályok érvényessége és fennmaradása már kialakulásuk módjából következően biztosított: ha az egyének nem tartanak be a szabályokat, akkor létre sem hoznák azokat. Más szóval: egy magatartásszabály csak azért válhat általános szabállyá, mert a csoport tagjainak többsége betartja azt. Az pedig, hogy mi válik általános szabállyá, nem az egyének, hanem a csoport szintjén dől el. A szabályok betartását is a csoport biztosítja. Ezzel lehetővé válik az evolúciós elmélet kiterjesztése a csoportszintű magatartásszabályok létrejöttére és fennmaradására: a csoportszintű kollektív jószág létrehozása és fennmaradása értelmezhető marad a láthatatlan kéz típusú magyarázat keretein belül, mivel a csoportszintű magatartásszabályok kialakulása és fennmaradása az egyéni cselekvések nem szándékolt következményeként értelmezhető. A társadalmi normák evolucionista magyarázata tehát egyszerre hasonlít és egyszerre különbözik a piaci rend kialakulásának és fennmaradásának magyarázatától: hasonlít, amennyiben mindkét esetben a kollektív cselekvés problémáját kiiktató láthatatlan kéz típusú érvelést alkalmaz, és különbözik, amennyiben a piaci rend evolúciós elmélete az aggregáló logikát követi, szemben a társadalmi normák evolúciós elméletével, amely funkcionista-holisztikus érvelésre épül. Mindkét magyarázat képes közömbösíteni a potyautas-dilemmát: az előbbi azért, mert az egyének racionális önérdekkövetését feltételezi, az utóbbi pedig éppen ellenkezőleg azért, mert az egyének feletti csoportnyomásra való rámutatással kiiktatja a magyarázathoz az egyének önérdekkövető viselkedésének posztulátumát. E két különböző elvet követő érvelés azután a modern piaci társadalom elméleti magyarázatának két, egymással összekapcsolódó és egymást kiegészítő eleme lesz: az elmélet a spontán piaci rend kialakulását és működési logikáját a társadalmi normák rendje által feltételezettként és megalapozottként mutatja be. A spontán piaci rend ráutalt a társadalmi szintű magatartásszabályok meghatározott rendjére, amely maga is spontán evolúciós folyamatok eredménye.

Vanberg nem fogadja el a hayeki megoldást, szerinte a társadalmi normák kialakulásának és fennmaradásának magyarázatához ki kell lépni a piaci rend elmélet kereteiből.

²⁶ „Ha a deviáns viselkedést a csoport többi tagja elutasítja, és a szabályok betartása a velük való sikeres kooperáció feltétele, akkor fennmarad a kialakult szabálykészlet megőrzését célzó hathatós nyomás. Valószínűleg a csoportból való kizárás az a legkorábbi és leghatékonyabb szankció vagy »büntetés«, amely biztosítja a konformitást, először úgy, hogy ténylegesen eltávolítja a csoportból a be nem illeszkedő egyéneket, míg később, az értelmi fejlődés magasabb fokán a kizárástól való félelem is elrettentő eszköz lehet.” (Hayek [1967] 79. o.)

²⁷ „... a potyautas-problémán alapuló szokásos érv a csoportszelekcióval szemben nem ér semmit Hayek kulturálisevolúció-elméletével szemben, mert ő nem gondolta azt, hogy a csoportszelekció a kollektív cselekvés problémáira adott »megoldás« lenne. Hayek felfogásában a csoportszelekció azt magyarázza meg, hogy az életképes társadalmi rend létrehozásához és fenntartásához való hozzájárulásukra tekintettel bizonyos magatartásszabályok miért maradnak fenn, miközben mások eltűnnek. Nem azt magyarázza meg, miért alkalmazkodnak az egyének a csoportjukban uralkodó normákhoz. Az egyén konformizmusát vagy [az önmagukat érvényre juttató (*self-enforcing*) szabályok esetében] a koordináció előnyei vagy a csoporttagok nyomása és megtorlása magyarázza.” (Andreozzi [2005] 235. o.)

A módszertani individualizmus alapjainak fenntartása mellett a kérdésre nem adható evolúciós jellegű válasz. A csoportszintű szabályok létének magyarázatához ugyanis a konstitucionalista közgazdaságtan szerződéselméleti érvelésére kell támaszkodnunk.²⁸

A módszertani individualizmus keretein belül maradva, a csoportszintű magatartásszabályok kialakulásának és fennmaradásának magyarázata oly módon lehetséges, hogy megkülönböztetjük a magatartásszabály elfogadását annak alkalmazásától. Vanberg és Buchanan ezt a megoldást szorgalmazza.

„Az, hogy az egyének számára racionális-e vagy sem azoknak a szabályoknak a betartása, amelyekben alkotmányosan megegyezhetnek, *kontingens, tényszerű körülmények* dolga, és nem a racionalitása *per se*. Ez attól függ, hogy azok a korlátok, amelyekkel az egyének a *megállapodás után* találják magukat szemben – vagyis posztkonstitucionálisan –, racionálissá teszik-e számukra a korábbi megoldások alapján elfogadott szabályok betartását. Bizonyosan van racionális kapcsolat az alkotmányos megegyezés és a szabályok betartása között, de ez inkább *közvetett*, mint közvetlen természetű. ... Ha az egyének számára racionális az, hogy megegyezzenek a szabályokban, akkor az is racionális, hogy gondoskodjanak arról, hogy a szabályok követése is racionális legyen, és ahol szükséges, megegyezzenek a kikényszerítés alkalmas rendszerében, feltéve, hogy a kooperáció várható előnyei igazolják a kikényszerítés költségeit.” (Vanberg–Buchanan [1988] 141–142. o.)

Ez a megoldás a cselekvési érdek és az alkotmányos érdek fogalmi megkülönböztetésére épül.

„Különbség van a következő két kérdés között: szeretnénk-e tiszteletben tartani a tulajdonjogokat, illetve, szeretnénk-e olyan társadalomban élni, amelyben tiszteletben tartják a tulajdonjogokat. A tolvaj cselekedeteivel világosan jelzi, hogy nem akarja tiszteletben tartani a tulajdonjogokat. De ha választania kellene egy olyan társadalom között, amelyben érvényre juttatják a tulajdonjogokat, és egy olyan között, amelyben semmilyen tulajdonjogot sem tartanak tiszteletben, akkor bizonyosak lehetünk abban, hogy az elsőt fogja választani, mert szükségképpen az lesz a gazdagabb társadalom. Ebben az értelemben tehetünk különbséget *cselekvési érdekeink*, vagyis az adott korlátok között számunkra nyitott alternatív cselekvési irányokra vonatkozó preferenciáink és *alkotmányos vagy szabályra orientált érdekeink (rule interests)*, vagyis azon alternatív szabály rezsimekre vonatkozó preferenciáink között, amelyek között élhetünk.” (Vanberg [2001] 65. o.)

Az egyéneknek akkor is alkotmányos érdekük lehet egy intézmény választása, ha az adott intézmény keretein belül relatív hátrányok érik őket. E hátrányokat ellensúlyozza az az előny, amely az intézmény választásából származott, és ami elmaradt volna, ha az egyének másképpen döntenek. Ezzel Vanberg az intézményi változás problematikáját az egyéni racionális döntések keretén belül tartja meg.²⁹ Ez az elméleti konstrukció nem evolutionista akkor, ha a szabályok kialakulását egy hipotetikus szerződéselméleti keretbe helyezi.³⁰ A szabály alkalmazása ebben az esetben logikailag előfeltételezi a szabálynak az alkalmazásoktól megtisztított és általánosított előzetes megfogalmazását. Ezért

²⁸ Vanberghez hasonlóan Petsoulas is a kollektív megegyezés szerepét hangsúlyozza a kollektív cselekvés problémáit megoldó magatartásszabályok létrejöttében (Petsoulas [2001] 42. o.).

²⁹ Ez azt a feltételezést implikálja, hogy az egyének úgy választanak intézményeket, hogy képesek előre látni ezek kedvező hatásait (vö. Khalil [1996] 194. o.).

³⁰ Ugyanakkor Vanberg és Buchanan kísérletet tesznek a társadalmi normák kialakulásának nem konstruktivista magyarázatára is. E szerint a kooperációs normák reciprocitáson alapuló diadikus kapcsolatok el- és kiterjedéseként érthetők meg. A kiinduló helyzetben a páros kapcsolatokon belül ellenőrizhető és kizárható a potyautas-magatartás. A reciprocitáson alapuló kapcsolatok sikeressége azután társadalmilag vonzóvá teszi a diadikus kapcsolatokban kialakuló normákat. E magyarázat gyenge pontja, amint ezt a szerzők maguk is látják, az, hogyan lesz egy személyes diadikus kapcsolatban működő normából sokak által elfogadott, személytelen kapcsolatokra vonatkozó magatartásszabály (vö. Vanberg–Buchanan [1988] 147. o.).

az elméleti megoldásért azonban árat kell fizetni: Vanbergnek az intézményi változás problematikáját el kell választania az evolucionista értelmezéstől, és ennyiben Hayek intencióitól is el kell térnie. Az evolúciós felfogás nem a magatartákszabály általános formában történő megfogalmazásából következtet annak alkalmazására, hanem megfordítva, a magatartákszabály alkalmazásából vezeti le a szabály általánosodását, érvényes társadalmi normaként való létrejöttét. Ha a társadalmilag elfogadott magatartákszabályok kialakulását a láthatatlan kéz paradigmája alapján magyarázzuk, akkor nem tételezhetjük fel azt, hogy a cselekvő egyének tudatos módon hozzák létre ezeket. A piaci rendet alátámasztó magatartákszabályok kialakulására kidolgozott vanbergi megoldás a hayeki perspektívából tekintve a konstruktivizmus egyik változata, és ezért elfogadhatatlan.³¹

Az egyéni cselekvési szabályok és a társadalmi rend megkülönböztetése Hayek számára azért fontos, mert így rá tud kérdezni az egyéni cselekvők tevékenysége és e tevékenység társadalmi következményei közötti kapcsolatra. Az egyének cselekedetei különböző magatartákszabályokat követnek, és az egyéni cselekvések magatartákszabályai közül lesznek olyanok, amelyek általánossá válnak és stabilizálódnak, illetve lesznek olyanok, amelyek kirostálódnak és eltűnnek. Mi a szelekció kritériuma? Hayek arra mutat rá, hogy a szelekció nem csupán attól függ, kedvező hatásokkal jár-e egy szabály követése a cselekvő egyén számára, nem is csak attól, hogy kiküszöbölhető-e a társadalomban a potyautas-magatartás, amely megakadályozhatja a cselekvési szabály általánossá válását, hanem attól is, hogy a cselekvési szabály illeszkedik-e a szabályok már kialakult rendjébe. A társadalmi szabályrendszerek maguk is változnak, de egy új cselekvési szabály csak akkor maradhat fenn, ha valamilyen módon összeegyeztethető a szabályok fennálló rendjével. A cselekvési szabályok evolúciója nem érthető meg a csoportszintű szelekció problémájának tárgyalása nélkül. Az egyéni cselekvések társadalmilag beágyazottak. Az egyéni cselekvésekben testet öltött szabályok változásának, kialakulásának, fennmaradásának vagy megszűnésének a folyamata alá van vetve a már fennálló társadalmi rend szabályainak, az ehhez kapcsolódó csoportszintű szelekciónak. Ez a feltételezés ütközhet a módszertani individualizmus szigorú felfogásával, de segíti a társadalmi evolúció komplexebb megértését.

A fentiek alapján Hodgson túl szigorúan fogalmaz, amikor azt állítja, hogy Hayek nem reflektál a piac társadalmi beágyazottságának problémájára.³²

„Hayek valójában figyelemreméltón homályban hagyja azt, hogyan illik a piacról alkotott elképzelése a spontán rendről és a csoportszelekcióról alkotott képbe. Az alapvető dilemma a következő: megfeleltethető-e a piac a *rend* egy különös típusának, vagy annak az általános *kontextusnak* felel-e meg, amelyben végbe megy (valamennyi) rend evolúciós szelekciója?” (Hodgson [1993] 176. o.)

Ha a piacot a társadalmi rend speciális típusaként tekintjük, akkor rákérdezhetünk a piaci rend azon intézményi feltételeire, amelyek azt történetileg egyáltalán lehetővé teszik. Ha a piac az evolúciós változás állandó kerete, akkor a piacot kivonjuk az evolúciós változás hatálya alól, és valamiféle intézmények feletti univerzáléként rögzítjük meg. Hodgson elismeri ugyan, hogy Hayek a piaci rendet többnyire az első értelemben tárgyalja, de szerinte Hayek esetenként nem terjeszti ki az evolúciós kérdésfeltevést a piaci rend társadalmiszabály-rendszerére.

³¹ Vanberg és Buchanan is tisztában van ezzel: a hayeki értelmezés szerint azok a korlátok, amelyek racionálissá teszik az alkotmányosan előnyben részesített szabályok betartását, nagyrészt az önérdéküket követő egyének cselekedeteinek nem szándékolt következményeként jönnek létre, tekintet nélkül az egyének alkotmányos preferenciáira (vö. *Vanberg-Buchanan* [1988] 142. o.).

³² Nafissi is úgy látja, hogy „... Hayek ily módon nagyrészt elfogadja Polányi Károly állítását a gazdasági élet társadalmi beágyazottságáról” (*Nafissi* [2000] 229. o.).

„... Hayek nem magyarázza meg, hogyan jönnek létre a piaccal összekapcsolódó specifikus szabályok és tulajdonjogok. Nyitva marad a döntő kérdés, hogyan jött létre eredetileg maga a szelekció tartósan fennálló általános kontextusa.” (Hodgson [1993] 176. o.)

Hayek azonban a csoportszintű szelekció problémájának az evolúciós elméletben való beemelésével éppen arra vállalkozik, amit Hodgson hiányol. E tekintetben Hayek felfogása nem tűnik nagyon távol állónak Weber elméletétől. Hiszen amikor Weber úgy érvel, hogy a kapitalizmus kialakulása, vagyis a profitorientált gazdasági magatartás szabályának társadalmi univerzalizálódása ráutalt a protestáns etikára, akkor éppen azt mondja, hogy ez az egyéni cselekvési szabály csak akkor válhat általánossá, ha illeszkedik a társadalom fennálló normarendszeréhez, és így stabilizálja magát, elkerüli a kiostálódást. A protestáns etika más normarendszerekkel összehasonlítva jobban, sikeresebben volt képes összeilleszteni a profitelvű cselekvést a társadalmi integrációt biztosító normarendszerrel, és éppen ezzel segítette a kapitalista rend kialakulását (Weber [1982]).

Hayek evolúciós elméletének egyik érdekes vonása az, hogy a szerző nem azért vonja be az elemzésbe a magatartásszabályok csoportszintű szelekcióját, a társadalmi intézményi rend szintjét, mert meg kívánja kerülni a módszertani individualizmus gondolati sémáját. Ellenkezőleg, éppen azért, mert feltételezi, hogy az egyének számukra kedvező cselekvési szabályokat követnek, képes rámutatni a társadalmi rend mikroszintű alapzátára. Ennek ellenére mégis szükségesnek tartja a társadalmi makroszint önálló magyarázó tényezőként való alkalmazását a szociokulturális evolúció elméletében, éppen azért, mert az egyéni cselekvések motivációinak – legyenek ezek altruisták vagy nem altruisták – a társadalmi intézmények rendjébe való beágyazódását tételezi fel.

Evolúció versus racionális konstruktivizmus

Hayek, mint láttuk, azzal a feltételezéssel él, hogy a piaci rend kialakulásának és működésének szabályai azonos logikát követnek, ily módon csupán spontán módon, nem pedig tudatosságot feltételező kollektív cselekvés révén jöhetnek létre. Milyen csoportszinten kedvező hatásokat előidéző magatartásszabályok alakulhatnak ki spontán módon? A módszertani individualizmus kiindulópontját alapul véve csakis olyanok, amelyek az egyes egyének számára is kedvezők. Ez a követelmény speciális feltételekhez köti a társadalmi rendet hordozó magatartásszabályok sikeres szelekcióját. Ebből az elméleti perspektívából nem fogadható el az, hogy spontán erők maguktól kialakítják a piaci rendnek megfelelő társadalmi szabályokat. Ezért mondja Vanberg, hogy az evolúciós elmélet csak részben fogadható el, annyiban, amennyiben összeegyeztethető a racionális konstruktivizmus elvével.

„A védhető mértékig az evolúciós érvelés összeegyeztethető [Hayek – G.P.] liberalizmusának racionális, konstruktív komponensével. És amennyiben nem fér össze az utóbbival, az evolúciós érvelés problematikusnak bizonyul.” (Vanberg [2001] 55. o.)

Ezzel szemben Hayek szerint egy evolúciós szelekciós folyamat hozza létre és teszi általánossá azokat a magatartásszabályokat, amelyek a spontán piaci rendet eredményezik és tartják fenn. Hayek tehát a cselekvési szabályrendszerek spontán és csoportszintű evolúciós szelekciójával kívánja megmagyarázni azt, miért hozhatnak létre és tarthatnak fenn az egyének olyan magatartásszabályokat, amelyek követése közvetlenül nem áll érdekükben, és ezért tudatosan nem is szándékoznak ilyen szabályokat kialakítani.³³

³³ „Egy előnyös rend kialakulásához »alkalmas« vagy »megfelelő« szabályok szükségesek. Ebből, természetesen, az a kérdés adódik, hogyan remélhetjük, hogy találunk ilyen szabályokat, és ez az az összefüggés,

A társadalmi normák evolúciós felfogása nem könnyen megoldható dilemmával találja magát szemben: megengedi-e a láthatatlan kéz típusú magyarázat a társadalmi intézmények tudatos változtatását, a társadalmi reformok lehetőségét?³⁴

A társadalmi intézmények változásának két formája lehetséges: szándékos és nem szándékolt. Hayek ugyan kizárja az intézményi rendszer szándékolt, racionális megváltoztatásának lehetőségét, de megengedi az egyes intézmények, magatartásszabályok tudatos módosításának lehetőségét. A tudatos emberi beavatkozások nem eredményeznek új rendet, hanem a fennálló társadalmi rend szabályait javíthatják.

„Evolúciónk minden egyes fokban az az értékrendszer, amelybe beleszülettünk szolgáltatja azokat a célokat, amelyeket értelmünknek szolgálnia kell. Az értékszerkezet ezen adottsága azt foglalja magában, hogy noha mindig törekednünk kell intézményeink jobbá tételére, soha nem tűzhetjük ki célul teljes átalakításukat, és a javítást célzó erőfeszítéseink során sok mindent adottnak kell vennünk, amit nem értünk meg: Mindig olyan értékek és intézmények rendszerén belül kell munkálkodnunk, amelyeket nem mi magunk hoztunk létre. Ez közelebről azt jelenti, hogy soha nem konstruálhatjuk meg szintetikus módon az erkölcsi szabályok új és egész rendszerét, vagy nem tehetjük az ismert szabályok követését függővé annak megértésétől, hogy mitől függ ez a szabálykövetés az egyes konkrét esetekben.” (Hayek [1958] 236. o.)

A szociokulturális evolúció hayeki elmélete tehát megengedi a társadalmi intézmények tudatos alakításának lehetőségét, de csupán az evolúciós felfogás keretei által meghatározott és ezért korlátozott módon. Ha azonban Hayek megengedi a fennálló társadalmi szabályrendszer tudatos módosítását, akkor választ kell adnia arra a kérdésre is, mi az a normatív kritérium, amely a tudatos változtatások vezérfonalául szolgálhat?³⁵

Mivel a szabályok rendszerébe való tudatos beavatkozás olyan absztrakt normákat érint, amelyek funkciójának a hayeki szociokulturális evolúciós elmélet értelmében az egyes egyének nincsenek tudatában, a beavatkozás csupán absztrakt és formális kritériumot követhet: ez pedig az illeszkedés a törvények rendszeréhez és a törvények uralmában testet öltő univerzalizmushoz. A szabálmódosítások a törvények univerzalizmusát hivatottak tökéletesíteni (Hayek [1973] 106. o. és Hayek [1979] 167. o.).

A fennálló intézmények tudatos változtatásának igénye nem fér össze a hayeki evolúciós elmélettel akkor, ha a változtatás az intézményrendszer egészére, de összefér akkor, ha az intézményrendszer egyes elemeire vonatkozik. A hayeki szociokulturális evolúciós elmélet – mint láttuk – nem csupán az egyéni cselekvések összességéből kialakuló társadalmi rend, hanem e rend kereteit alkotó magatartásszabályok, intézmények evolúciós változását is magában foglalja. A piaci rend alapzatát alkotó intézmények eszerint nem

amelyen belül Hayek előadja elméletét a kulturális evolúcióról, azaz egy olyan spontán evolúciós folyamat fogalmáról, amelynek során alternatív szabályokkal kísérleteznek és a próbálkozás-tévedés eljárásán keresztül tapasztalat halmozódik fel arról, milyen fajta szabályok működnek jól, és milyenek nem.” (Vanberg [2001] 58. o.)

³⁴ „Ha elfogadjuk, hogy az emberi társadalmak nagyrészt az egyéni tettek nem szándékolt következményei, és hogy az emberi cselekedeteknek vannak előre nem látott következményei, nem vonatkozik-e mindez a társadalmi rend szabályaira? Talán e szabályok maguk is más cselekedetek nem szándékolt következményei, és talán egy nagyobb spontán rend részeként jöttek létre. De ha ez így van, akkor magának a szabadság alkotmányának a tervezhetőségére vonatkozó eszme válik problematikusává. Hogyan tervezhetjük meg az egyéni szabadságot védelmező szabályrendszert, ha nem láthatjuk előre rendszerünk következményeit? Másrészt, ha valamilyen értelemben nem tervezhetjük meg azokat a szabályokat, amelyek szerint élünk, remélhetjük-e egyáltalán, hogy jobbá tehetjük őket?” (Vaughn [1999] 540–541. o.; vö. továbbá Rowland [1988] 222. o.)

³⁵ Vanberg nem pusztán a tudatos beavatkozások kapcsán, hanem az evolúciós folyamat egészére kiterjesztve fogalmazza meg a normativitás kérdését: „Ezért a kérdés megmarad: ha azt állítja, hogy a kulturális evolúció támogatja az »előnyös« intézményeket, akkor mi az a normatív kritérium, amelyet alkalmaz?” (Vanberg [2001] 64. o.)

tudatos tevékenység eredményei, hanem egy próbálkozás–tévedés eljárásnak alávetett tör-ténelmi szelekció termékei. Ez magyarázza a tradíció jelentőségét a hayeki elméletben.³⁶

Vanberg ezt az összefüggést úgy értelmezi, hogy a piaci rend evolúciós logikát követő működése, a verseny, a piac mint felfedezési folyamat, ráutalt olyan intézményekre, amelyek tudatos emberi beavatkozás eredményei. Ezért ez az intézményi tervezés nem ellentétes a spontán evolúciós folyamatokkal, hanem azok feltétele.

„*Feltételes* érvként érve, Hayek evolúciós elmélete azt mondja nekünk, hogy egyrészt támaszkodnunk kell a versengő evolúciós folyamatokra mint felfedező eljárásokra, mert nem tudhatjuk előre, melyek lehetnek a problémáinkra adott legjobb megoldások, és másrészt az evolúciós versenyt korlátoznunk kell megfelelő szabályrendszerrel azért, hogy e versenyt érzékennyé tegyük a részt vevő egyének érdekei iránt. Addig a mértékig, ameddig egy ilyen rendszer létrehozása tudatos törvényhozói tevékenységet igényel, az intézményi tervezés nem ellentétes a spontán erőik szerepével, hanem előnyös működésük előfeltétele.” (Vanberg [2001] 69. o.)

Az a feltételezés ugyanakkor, hogy az intézmények evolúciós versenyét képesek vagyunk a cselekvő egyének érdekeit szolgáló megfelelő szabályokkal tudatosan korlátozni, nem azt jelenti, hogy e szabályok kialakulása kivonható az evolúció szelekciós folyamata alól. Ha megengednénk az evolúciónak alá vetett és alá nem vetett folyamatok megkülönböztetését, akkor meg kellene adnunk e megkülönböztetés kritériumát, és alá kellene rendelnünk az evolúciós változást a racionális döntések által előidézett változásoknak. Ez több problémát hozna létre, mint amennyit megoldana. Hiszen ily módon visszacsempésznénk az elméletbe azt az egyének tökéletes informáltságáról vagy mindent tudásáról szóló feltételezést, amelynek ellenében a hayeki evolucionista felfogás megszületett. Ezért Vanberg is hangsúlyozza, hogy a piaci rendet alátámasztó intézmények kialakulása maga is egy evolúciós verseny és felfedezési folyamat része.

„... ahhoz, hogy az evolúciós versenyfolyamatok működését érzékennyé tegyük a részt vevő egyének érdekei iránt, megfelelő szabálykorlátokat kell felállítanunk. És minthogy nem tudhatjuk előre, melyek lehetnek a legmegfelelőbb korlátok, a szabályok szintjén is támaszkodnunk kell a versenyre mint felfedező folyamatra.” (Vanberg [2001] 75. o.)

A tudatos változás feltételezése összeegyeztethető az evolúciós változások fogalmával, de ezt nem úgy kell értenünk, hogy az evolúciós változások illeszkednek az egyének által tudatosan létrehozott szabályok rendszerébe, hanem megfordítva, a tudatos egyéni döntések által létrehozott szabályok illeszkednek az intézményeknek az egyes egyének által át nem látott és át nem látható versenyébe. Ebben az értelmezési keretben összefér egymással a spontán piaci rendnek, a társadalmi intézmények evolúciós versenyének és a tudatos, tervszerű intézményi átalakításnak a fogalma.³⁷ Ezt a felfogást jellemezte Hayek *evolúciós racionalizmusként*, szembeállítva e fogalmat a konstruktivista racionalizmussal.³⁸

³⁶ „Soha nem redukálhatjuk a szabályok rendszerét vagy valamennyi értéket mint egészet egy céltudatos konstrukcióra, hanem mindig meg kell állnunk kritikánkkal valaminél, aminek nincsen jobb létezési alapja annál, minthogy egy különös tradíció elfogadott alapja. Ily módon az egész egy részét mindig egy olyan egész terminusaiban vizsgálhatjuk, amelyet egészében nem rekonstruálhatunk, és amelynek nagyobb részét vizsgálat nélkül kell elfogadnunk. Ezt úgy is kifejezhetjük, hogy egy adott egésznek mindig csupán részeit javíthatjuk, de teljesen sohasem tervezhetjük újra.” (Hayek [1976] 25. o.) A hagyomány hayeki értelmezéséhez (vö. Nyíri [1981] 537–540. o.).

³⁷ „Hasonlóan a piaci versenyről alkotott nézeteihez, Hayek nézete a kulturális evolúcióról arra az érvelésre épül, hogy a szabályok birodalmában, nem kevésbé mint a problémamegoldó erőfeszítések egyéb területein, a versenyre mint *felfedező folyamatra* kell támaszkodnunk. És a »konstruktivista racionalizmus« elleni érvelése a szabályok és intézmények birodalmában nem az intézményi tervezés mint olyan ellenzése, hanem a tudásunk és értelmünk korlátainak semmibe vételén alapuló túlzó igények kifogásolása.” (Vanberg [2001] 71. o.; vö. továbbá Schubert [2004] 18. o.)

³⁸ „A konstruktivista racionalizmussal szemben, amelyet elvet, Hayek azt javasolja, hogy az ő megközelítést helyesen »evolúciós racionalizmusként« jellemezzük.” (Vanberg [2001] 71. o.)

Következtetések

A hayeki szociokulturális evolúció elmélete a piaci rend elemzésének általánosítása. Hayek mind a piaci rend, mind a piaci rend alapzatául szolgáló társadalmi intézmények kialakulását és működését azonos logika alapján magyarázza. Ez a logika az egyéni cselekvések nem szándékolt következményeként értelmezi a spontán rend és a csoport szintű magatartásszabályok kialakulását és fennmaradását. A láthatatlan kéz típusú magyarázat kiterjesztése a piaci rend alapjául szolgáló társadalmi normák kialakulásának és fennmaradásának a problémájára azonban nem csupán azonosságot, hanem különbséget is magában foglal: az evolúciós megközelítés kiterjesztése a piaci rendről a társadalmi magatartásszabályokra az aggregáló megközelítésnek funkcionista érveléssel történő kiegészítését hozza magával.

A piaci rend vonatkozásában a módszertani individualizmus keretei között maradó aggregáló érvelés jól működik: megérthetjük azt, hogy az önérdüket követő egyének miért hozhatnak létre olyan társadalmi mechanizmusokat, nevezetesen a pénzt és az árrendszert, amelyeknek a kialakítása nem állt szándékukban. Ebben az esetben az egyének magánmotivációi kellően magyarázzák a piacnak mint makrotársadalmi intézménynek a létrejöttét és fennmaradását. Hayek ugyanakkor látja azt, hogy a piac olyan társadalmi magatartásszabályok létrehozására van ráutalva, mint a magántulajdon és a szerződések tiszteletben tartása. Hayek tisztában van azzal, hogy e magatartásszabályok kialakulása és fennmaradása nem ragadható meg az aggregáló magyarázattal. A csoport szintű magatartásszabályok betartása ugyanis az egyéni cselekvési szándékok előzetes összeegyeztetését és kollektív cselekvést feltételez. Szemben a piaci renddel a társadalmi normák létrehozása nem vezethető le az egyének önérdékkövető cselekedeteiből: az egyének olyan csoport szintű szabályokat hoznak létre, amelyek megsértése érdekükben áll. Ebből következően, ha fenn akarjuk tartani a láthatatlan kéz típusú magyarázat érvényét a társadalmi magatartásszabályok magyarázatában, akkor el kell vetnünk a módszertani individualizmus keretei között maradó aggregáló magyarázatot. Csak akkor őrizhető meg az evolucionista érvelés, ha a magatartásszabályok csoport szintű szelekciójának funkcionista-holisztikus magyarázatához folyamodunk.

A módszertani individualizmus keretei között maradó elmélet képviselői azzal vetik el a funkcionista magyarázatot, hogy az nem ajánl megoldást arra a kérdésre, miért követnének az egyének a csoport egésze számára kedvező magatartásszabályokat abban az esetben, ha ez egyéni hasznot nem hoz számukra. A kritikusok szóvá teszik azt, hogy a társadalmi normák funkcionista-evolucionista magyarázata nem képes megoldani a normák kialakulásában és működésében rejlő potyautas-problémát, nem képes megmutatni, milyen egyéni motivációk vezethetnek e társadalmi normák kialakulásához és fennmaradásához. A társadalmi normákat a módszertani individualizmus keretei között magyarázó elmélet abba a kérdésbe ütközik, hogy ha a csoport szintű magatartásnormák nem vezethetők le az aggregáló magyarázat keretei között, akkor lehetséges-e olyan érvelés, amely ugyanakkor nem esik a funkcionista magyarázat csapdájába. Ilyen elmélet lehetséges, de az aggregáló és a funkcionista magyarázat együttes elvetése egyúttal a láthatatlan kéz típusú magyarázat elvetését is jelenti. Más szóval, a módszertani individualizmus megőrzésére a csoport szintű magatartásszabályok magyarázatában csak akkor van esély, ha – mint Vanberg javasolja – korlátozzuk az evolúciós elmélet hatókörét, és konstruktivista érveléssel egészítjük ki azt. Vanberg dilemmája tehát a következő: hogyan lehetséges a társadalmi normák kialakulásának és fennmaradásának a vizsgálata során megőrizni a *módszertani individualizmus* elveit, és egyúttal feladni az *aggregáló* érvelést, amely nem alkalmas a társadalmi normák kialakulásának magyarázatára, és egyúttal elkerülni azt, hogy a *funkcionista-evolucionista* magyarázat terepére tévedjünk? A megoldás az evolucionizmus feladása a csoport szintű normák magyarázatában.

Ezzel szemben Hayek dilemmája az, hogyan lehetséges a társadalmi normák kialakulásának és fennmaradásának a vizsgálata során megőrizni az *evolucionista* megközelítést, és egyúttal feladni az *aggregáló* érvelést, amely nem alkalmas a társadalmi normák kialakulásának magyarázatára, és egyúttal elkerülni azt, hogy a *konstruktivista* magyarázat terepére tévedjünk? A megoldás a módszertani individualizmus feladása, funkcionalista-evolucionista érvek alkalmazása.

A szociokulturális evolúció hayeki magyarázata nem megoldani kívánja a módszertani individualizmus perspektívájából megjelenő potyautas-problémát, hanem kikerüli azt. A funkcionalista-holisztikus evolúcióelméleti érvelés a csoportszintű magatartásszabályok kialakulását és fennmaradását az egyének feletti csoportszintű nyomás feltételezésére támaszkodva magyarázza. Hayek a motivációs problémát – nevezetesen azt, hogy mi készteti az egyéneket a társadalmi magatartásszabályok számukra közvetlenül nem kedvező elfogadására, betartására – a tradícióra, a csoportnyomásra és megtorlásra, azaz a csoportszintű szelekcióra hivatkozó funkcionalista-holisztikus érveléssel semlegesíti. Ily módon sem a társadalmi normák kialakulása, sem a fennmaradása nem terhelte a kollektív cselekvés paradoxonával.

A kritikusok jól látják, hogy Hayek nem következetesen képviseli a módszertani individualizmust a szociokulturális evolúcióról vallott nézeteiben, de ez a „következetlenség” termékeny: a társadalmi evolúció jobb megértését segíti elő. A módszertani individualizmuson alapuló aggregáló magyarázat kiegészítése funkcionalista-evolucionista érveléssel nem tartalmaz logikai ellentmondást, mivel az egymással ellentétes módszertani kiindulópontokra építő magyarázatok a vizsgálat tárgyának különböző, egymástól eltérő megközelítéseire vonatkoznak.³⁹ A szociokulturális evolúció hayeki elmélete példa arra, hogy ha a két módszertani megközelítés az intézményi változás más-más oldalát tematizálja, akkor a módszertani individualizmusra épülő magyarázat és a funkcionalista érvelés nem kizorítja, hanem kiegészíti egymást.

Hivatkozások

- AGASSI, J. [1999]: Institutional individualism. Megjelent: *Boettke és szerkesztőtársai* [1999] 2. kötet, 345–362. o. 144–161. o.
- ANDREOZZI, L. [2005]: Hayek reads the literature on the emergence of norms. *Constitutional Political Economy*, Vol. 16. No. 3. 227–247. o.
- ANGNER, E. [2001]: Did Hayek commit the naturalistic fallacy? *History of Economics in Economics at George Mason University és a History of Economics Society at Wake Forest University konferenciájára készített tanulmány.*
- ANGNER, E. [2002]: The history of Hayek's theory of cultural evolution. *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, Vol. 33. No. 4. december, 695–718. o.
- BEAULIER, S. A.–PRYCHITKO, D. L. [2006]: Disagreement over the emergence of private property rights. Alternative meanings, alternative explanations. *Review of Austrian Economics*, Vol. 19. No. 1. 47–68. o.
- BECKER, G. S. [1976]: Altruism, egoism, and genetic fitness: economics and sociobiology. *Journal of Economic Literature*, Vol. 14. No. 3. szeptember, 817–826. o.
- BERGER, J.–OFFE, C. [1982]: Functionalism vs. rational choice? Some questions concerning the rationality of choosing one or the other. *Theory and Society*, Vol. 11, No. 4. július, 521–526. o.
- BIANCHI, M. [1994]: Hayek's spontaneous order. The 'correct' versus the 'corrigible' society. Megjelent: *Birner, J.–van Zijp, R.* (szerk.): *Hayek, Co-ordination and Evolution. His legacy in*

³⁹ A módszertani individualizmus és a funkcionalista megközelítés összeegyeztethetősége mellett érvel *Berger–Offe* [1982] 523. o., *Agassi* [1999] és *Radnitzky* [1999] 482. o.

- philosophy, politics, economics and the history of ideas. Routledge, London–New York, 232–254. o.
- BOETTKE, P. J.–FARRANT, A.–RANSOM, G.–SALGADO, G. (szerk.) [1999]: The Legacy of Friedrich von Hayek. 1. kötet (Politics). 2. kötet (Philosophy). Edward Elgar, Cheltenham, Egyesült Királyság–Northampton, MA, Egyesült Államok,
- CALDWELL, B. [2001]: Hodgson on Hayek: a critique. Cambridge Journal of Economics, Vol. 25. No. 4. március, 539–553. o.
- DAVIS, J. B. [1989]: Smith’s invisible hand and Hegel’s cunning of reason. International Journal of Social Economics, Vol. 16. No. 6. 50–66. o.
- DENIS, A. M. P. [2001]: Collective and individual rationality: Some episodes in the history of economic thought. PhD-tézis, Department of Economics, School of Social and Human Sciences, City University, London, december.
- DENIS, A. [2002]: Was Hayek a Panglossian evolutionary theorist? A reply to Whitman. Constitutional Political Economy, Vol.13, No. 3. szeptember, 275–285. o.
- ELSTER, J. [1982]: Marxism, functionalism, and game theory. The Case for Methodological Individualism. Theory and Society, Vol. 11. No. 4. július, 453–482. o.
- GEDEON PÉTER [2001]: Gazdaságtan és evolúció. Megjelent: *Pál Eszter* (szerk.) [2001]: Útközben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 228–243. o.
- GEDEON PÉTER [2004]: Marx és Menger a pénz evolúciójáról. Társadalom és gazdaság, 26. kötet, 1. sz. 57–70. o.
- GRAY, J. [1984]: Hayek on Liberty. Blackwell, Oxford.
- HALLER, M. [2000]: Carl Menger’s theory of invisible-hand explanations. Social Science Information, Vol. 39. No. 4. 529–565. o.
- HAYEK, F. A. VON [1958]: Freedom, reason, and tradition. Ethics, Vol. 68. No. 4. július, 229–245. o.
- HAYEK, F. A. VON [1967]: Notes on the evolution of systems of rules of conduct. Megjelent: *Hayek, F. A. von* [1967]: Studies in philosophy, politics and economics. Routledge and Kegan Paul, London.
- HAYEK, F. A. VON [1973]: Law, Legislation and Liberty. Vol. 1. Rules and Order. Routledge & Kegan Paul, London.
- HAYEK, F. A. VON [1976]: Law, Legislation and Liberty. Vol. 2. The Mirage of Social Justice. Routledge & Kegan Paul, London.
- HAYEK, F. A. VON [1979]: Law, Legislation and Liberty. Vol. 3. The Political Order of a Free People. Routledge & Kegan Paul, London.
- HAYEK, F. A. VON [1984]: The origin and effect of our morals: A problem for science. Megjelent: *Nishiyama, C. – Leube, K. R.* (szerk.) [1984]: The Essence of Hayek. Hoover Institution Press, Stanford University, Stanford, CA, 318–330. o.
- HAYEK, F. A. VON [1995]: Piac és szabadság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- HEATH, E. [1999]: Rules, function, and the invisible hand. An interpretation of Hayek’s social theory. Megjelent: *Boettke és szerkesztőtársai* [1999] 2. kötet, 345–362. o.
- HODGSON, G. M. [1993]: Economics and evolution. Bringing life back into economics. Polity Press, Cambridge.
- KAPÁS JUDIT [2002]: Piacszerű vállalat és vállalatszerű piac. Közgazdasági Szemle, 4. sz., 320–333. o.
- KAPÁS JUDIT [2003]: A piac mint intézmény – szélesebb perspektívában. Közgazdasági Szemle, 12. sz. 1076–1094. o.
- KHALIL, E. L. [1996]: Friedrich Hayek’s Darwinian theory of evolution of institutions. Two problems. Australian Economic Papers, Vol. 35. Vol. 66. június, 183–201. o.
- MADARÁSZ ALADÁR [2005]: Friedrich August von Hayek: 1899–1992. Megjelent: *Bekker Zsuzsa* (szerk.) [2005]: Közgazdasági Nobel-díjasok 1969–2004. KJK–Kerszöv, Budapest, 151–168. o.
- NAFISSI, M. R. [2000]: The paradox of principles: the dialectics of Hayek’s liberalism. Economy and Society, Vol. 29. No. 2. május, 207–238. o.
- NYÍRI KRISTÓF [1981]: Szabadpiac és tekintélyelvű társadalom. Angolszász liberális-konzervatív elméletek. Világosság, 7–8. sz. 534–540. o.

- O'BRIEN, D. P. [1994]: Hayek as an intellectual historian. Megjelent: *Birner, J.–van Zijp, R* (szerk.) [1994]: Hayek, coordination and evolution. Routledge, London, 343–374. o.
- OLSON, M. [1997]: A kollektív cselekvés logikája. Közjavak és csoportelmélet. Osiris, Budapest.
- ORTHMAYR IMRE [2002]: Polányi Mihály és a társadalmi evolúció elmélete. *Polanyiana*, 1–2. sz. 89–115. o.
- ORTHMAYR IMRE [2004]: A társadalmi normák döntésméleti és evolúciós magyarázata. *Szociológiai Szemle*, 14. évf. 3. sz. 3–22. o.
- PETSOULAS, C. [2001]: Hayek's liberalism and its origins. His idea of spontaneous order and the Scottish Enlightenment. Routledge, London, New York (újnyomva: 2002).
- RADNITZKY, G. [1999]: An economic theory of the rise of civilization and its policy implications. Hayek's account generalized. Megjelent: *Boettke és szerkesztőtársai* [1999] 1. kötet, 345–362. o. és 477–519. o.
- ROWLAND, B. M. [1988]: Beyond Hayek's pessimism. Reason, tradition and bounded constructivist rationalism. *British Journal of Political Science*, Vol. 18, No. 2. április, 221–241. o.
- SCHUBERT, C. [2004]: Hayek and the evolution of designed institutions: a critical assessment. *Papers on Economics and Evolution*, No. 0411. Max Planck Institute for Evolutionary Economics Group, MPI, Jéna.
- SUGDEN, R. [1989]: Spontaneous order. *The Journal of Economic Perspectives*, Vol. 3, No. 4, őszi szám, 85–97. o.
- ULLMANN-MARGALIT, E. [1997]: The invisible hand and the cunning of reason. *Social Research*, Vol. 64, Issue 2, nyári szám, 181–197. o.
- ULLMANN-MARGALIT, E. [1999]: Invisible-hand explanations. Megjelent: *Boettke és szerkesztőtársai* [1999] 2. kötet, 284–312. o.
- VAN DEN HAUWE, L. [1998]: Evolution and the production of rules. Some preliminary remarks. *European Journal of Law and Economics*, Vol. 5, 81–117. o.
- VANBERG, V. J. [1994]: Spontaneous market order and social rules. A critical examination of F. A. Hayek's theory of cultural evolution. Megjelent: *Vanberg, V. J.: Rules and choice in economics*. Routledge, London, New York, 77–94. o.
- VANBERG, V. J. [2001]: *The Constitution of Markets. Essays in Political Economy*. Routledge, London–New York.
- VANBERG, V.–BUCHANAN J. M. [1988]: Rational choice and moral order. *Analyse und Kritik*, Vol. 10. No. 2. 138–160. o.
- VAUGHN, K. I. [1999]: The Constitution of liberty from an evolutionary perspective. Megjelent: *Boettke és szerkesztőtársai* [1999] 1. kötet, 537–560. o.
- VROMEN, J. J. [1995]: *Economic evolution. An enquiry into the foundations of new institutional economics*. Routledge, London, New York.
- WEBER, M. [1982]: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.*
- WITT, U. [1994]: The theory of societal evolution: Hayek's unfinished Legacy. Megjelent: *Birner, J.–van Zijp, R.* (szerk.): Hayek, co-ordination and evolution. His legacy in philosophy, politics, economics and the history of ideas. Routledge, London–New York, 178–189. o.